

पूर्वी नेपालका धिमाल

-श्रृषिकेशवराज रेग्मी

प्राक्कथन

यस किताबमा भएका प्रतिवेदन र सर्वेक्षणको तथ्यांक एकदमै प्रारम्भिक मात्र हुन् जस्तो मलाई लाग्छ । झापा जिल्लामा शताब्दियौंदेखि बसोबास गरेका धिमालको विषयमा शायदै कुनै आन्ध्रोपोलोत्रिजिष्ट र समाजशास्त्री-हरूको दृष्टि पुगेको होला । यस जिल्लाअन्तर्गतको दमक पंचायतमा पर्ने विभिन्न गाउँहरूमा बसोबास गरिरहेका धिमाल समुदायलाई कसैले आदिवासी, कसैले पछाटे उपजाति, कसैले अविक्सित समूह भनेर आएको पाइन्छ । नेपाल अधिराज्यभरि नै यस्ता समुदायहरूको रहनसहन अर्थात् मानवशास्त्रीय अनुसन्धान विभिन्न अन्तरराष्ट्रिय विद्वान्‌वर्गले गर्दै आएका छन् । शेर्पा, मगर, गुरुङ, क्षेत्री आदि समूहमा कुनै पुस्तकका रूपमा, कुनै रचनाको रूपमा निस्कैकानै छन् । यी विद्वान्‌हरूमध्ये प्रो. हेमेन्डोर्फको कार्यलाई हामीले बिसन् पनि सक्दैनौं । तर यी पिछडिएका धिमाल समुदायको विषयमा लेखिएका बेग्लै पुस्तक अझ पाइएका छैनन् । हाम्रो देश अब अन्तरराष्ट्रिय क्षेत्रमा नयाँ छैन । नवागत एवं नचिनिएको नरहेको हामीले यता केही वर्षको अन्तरराष्ट्रिय स्तरमा बेलाबेलामा प्रतिनिधित्व गरेको सुनेका र देखिरहेका पनि छौं । नेपालको ढोका आज २१ वर्षपूर्वको जस्तो बन्द छैन । नयाँ नयाँ वातावरण, सामाजिक उथलपुथल हाम्रो देशले पनि भोगिसकेको छ । देशको बन्द द्वारलाई फोरेर हामी पनि नागरी वातावरणमा अग्रसर भइसकेका छौं । हाम्रा विभिन्न इत्थिक समूहहरूको परिवार परिवारमा शिक्षा र अनुभवले नूतन चेतनाको श्रृङ्खला दिइसकेको छ । एशिया महाद्वीपमा हाम्रो देशले सांस्कृतिक एवं आध्यात्मिक पक्षमा तथ्य र खोजपूर्ण आकृति एवं नौलो रूप देखाइ-सकेको छ । विश्वको यस महाद्वीपमा नेपालले पनि आफ्नो सांस्कृतिक आन्दोलनको शुरुआत गरिसकेको छ ।

नेपाल अधिराज्यका विभिन्न अंचल तथा जिल्लाहरूमा फरक फरक हावापानीको अनुकूल वातावरण पाइन्छ । एउटा अंचलमा बसोबास गरेका समुदायको रहनसहन, आचारविचार, वेशभूषा र आकृति केही फरक फरक छन् । माथिल्ला पहाडमा बस्ने निवासीहरूको मध्य पहाडमा बस्ने समूहहरूको भन्दा खानपीन, रहनसहनमा केही फरक देखिन्छ । तल फाँटमा अर्थात् भित्री मदेश र बाहिरी मदेशमा बस्ने निवासीहरूसंग त पहाडमा बस्नेहरूको रहनसहन र वेशभूषा, आकृतिमा निकै विभिन्नता हामी देख्दछौं । यी सबै विभिन्नताको कारण भौगोलिक वातावरण नै हो । तर वेशभूषा, भाषा, शारीरिक गठन, आकृति, रहनसहनमा जतिसुकै फरक देखिएतापनि अनादिकालदेखि हामी विभिन्न जातिका संतानहरू राष्ट्र-भाषा नेपाली बोल्दछौं, एउटै आमाका संतान मान्दछौं । यहीनै हाम्रो राष्ट्रिय गौरव र संस्कृतिको अक्षुण्णता एवं विकासको इतिहास हो ।

पुरातत्व विभाग, नृतत्व शाखाबाट २०२८ साल पौष ६ गतेदेखि करीब दुइ महीनासम्मको यस क्षेत्रमा धिमाल समुदायको विषयमा अनुसन्धान भएको यस विभागको साथै दमक पंचायतमा बसोबास गरेका ती सरल सोझा धिमालहरूको इतिहासमा नै एउटा स्वर्णिम आभा छर्नेछ भन्ने मेरो विश्वास छ ।

यस क्षेत्रका धिमाल समुदाय पनि अब हाम्रो नजर-बाट टाढा रहन सक्दैनन् ।

यस क्षेत्रको अनुसन्धान र इतिहासमा मेरा सहयोगी छविकार इन्दुरवि श्रेष्ठको सहयोग पनि ज्यादै महत्वपूर्णको छ । *

* यस कार्यमा सहयोग गर्ने सर्व श्री गणेशप्रसाद रिजाल, छिरिङ लाक्पा लामा, शलबहादुर धिमाल, शनिश्ररे धिमाल, मावोलाल धिमाल, नरबहादुर धिमाल, लाहु धिमाल, पूर्णानन्द शर्मा र दमक पंचायतका प्रधानपंच, सचिव एवं अन्य सदस्यहरूका साथै युवक सहयोगी बुद्धिनाथ शर्मालाई धेरै धेरै धन्यवाद नदिईकन रहन सकिदैन -लेखक

विश्वको सामुन्ने यस क्षेत्रमा रहेका धिमाल समूहले आधुनिक जनजीवनको तरीकाको साथै आफ्नो परम्परा र संस्कृति पनि अविच्छिन्न राख्नेछन् कि छैनन् भन्ने मेरो आस्थामा संदेह जागेको छ । मलाई लाग्छ माथि पहाड र मधेशको रहनसहन, वेशभूषा र आकृतिमा विभिन्नता ल्याउने भौगोलिक कारणबाहेक तल दिइएका पनि हुन् । तिनीहरू यस प्रकारका छन्—

- १) संगैसंगै रहने अन्य जातिहरूको बीचमा सांस्कृतिक उत्पत्तिको प्रादुर्भाव हुनु ।
- २) एक सम्प्रदाय अर्थात् समाजमा पुरानो रीतिस्थितिको

परिचय

नेपालको सुदूर पूर्वी जिल्ला झापाको सिमाना पूर्वमा भारतको बंगाल प्रान्त, पश्चिममा मोरङ त्रिराटनगर, उत्तरमा इलाम र दक्षिणतिर विहार प्रान्तको पूर्णिया जिल्ला पर्दछ । मेची अंचलको एक मात्र तराईभूभाग यसै जिल्लामा पर्दछ । झापा जिल्लाभित्र पर्ने दमक पंचायत अन्तर्गत पर्ने ताराबारी, जम्मुझारी, अर्नाखाडी दापगाछी, बालुबथान, ढुकुरथानी, चडकपाडा, अडियामल, दोघरे आदि ठाउँ र कोशीको विभिन्न गाउँहरू जस्तै— आमबारी, गढियाबारी, बालबिसौना, तेलकुडी, बयरवन, खुर्सानीबारी, मैनाबारी, भाडबारी, नलबारी, मैलबारी ठाउँहरू जो समुद्रको सतहभन्दा करीब २००—६००० फीट-सम्ममा पर्दछ, यिनै गाउँहरूमा प्रायशः नेपाल अधिराज्य पूर्वी भागको एउटा प्रमुख समुदाय धिमाल रहन्छन् ।

झापा जिल्लाको पश्चिम सिमानामा रहेको दमक पंचायतको आफ्नै विशेषता एवं मौलिकता छ । पूर्व र पश्चिम दुबै तर्फबाट मोरङ जिल्लाले वेष्टित दमक पंचायतको बीचमा रतुवा नदी अनि पश्चिममा मावा नदीले यस क्षेत्रको प्राकृति र सौन्दर्यको अभिवृद्धि गरेको छ । उत्तरतिर पर्ने चूलाचूलि पहाडले र पूर्वमा पर्ने कंचन-जंघाको सुन्दर दृश्यले तराईको भाव र गर्मीलाई टाढा राखेर यस क्षेत्रको मनोहर शृंखलालाई बचाइराखेको छ । यस क्षेत्रमा बाहुन, क्षेत्री, राजवंशी, राई, लिम्बू-लगायत अरू सासाना जाति जस्तै माझी पनि बसोबास गर्दछन् । यस पंचायतमा धिमाललाई आदिवासी भन्ने चलन गरेका छन् । किरातीहरूसंगको मिल्दोजुल्दो संस्कृतिले गर्दा धिमालहरू हेर्दा प्रायः राई लिम्बू जस्तै

परिवर्तन हुनु र अर्को सम्प्रदायले त्यस परिवर्तनमा भाग नलिइकन रहनु ।

- ३) सांस्कृतिक निकायहरूबाहेक राजनैतिक परिवर्तन र अर्को बेग्लै उत्पत्ति भएको समूहका व्यक्तिहरूसंगको मिलनसारिताले ।

यसैको आधारमा हाम्रो देशको उत्तरी क्षेत्रमा टिबेटो-बर्मन् भाषा बोल्ने जातिहरू प्रचुरमात्रामा पाइन्छन् । यसरी उत्तरी क्षेत्रबाट यी भाषाहरूले दक्षिणी भाग तराईमा पनि हावापानीको प्रतिकूल वातावरण भए पनि शनैः शनैः मेलमिलाप ल्यायो ।*

देखिन्छन् । धिमाल आइमाईहरूले भने अद्यापि आफ्नै पुरानो पहिरन, पेटाने लगाएर बस्दछन् । पेटाने भनेको पहाडको गुन्यू जस्तै हो । तर पेटाने करीब ५।६ हात मात्रको हुन्छ । पेटानेले केवल छातीसम्म मात्र ढाक्दछ । आइमाईहरूले चोलो लगाउँदैनन् । पेटानेले छाती छोप्छन् र पेटाने घु डामुन्तिरसम्म झारेर लगाउँदछन् (फलक १ क) पेटाने प्रायः कालो रंगको हुन्छ । घरैमा धागो कातेर तानमा पेटाने बनाउँछन् (फलक १ ख) । लोम्नेमान्छेमा पुरानो पहिरन छैन । ब्राह्मण, क्षेत्री, र राई, लिम्बूले जस्तै सुरवाल, कमिज, कछाड लगाउँदछन् ।

यस पंचायतको क्षेत्रफल अन्दाजी ३० माइल छ । जग्गाको नापीको आधारमा हेर्दा १०५७५ बिघा जमीन पर्ने आएको छ । त्यस मध्ये नम्बरी जग्गा ९८०० बिघा, दक्षिण सिमाको जंगल ४०० बिघा र अन्य हाल आबादी, बालुबुर्जा आदि छन् । यस पंचायतको जनसंख्या २०२६ सालको गणनाअनुसार १२००० छ र बयस्क मताधिकारीको संख्या ७५०० छ । यस पंचायतको जनसंख्यामा सबभन्दा धेरै एकै समूहका जाति धिमाल नै हुन् । यिनीहरूको संख्या करीब ६००० जति छ । कोशीमा पर्ने धिमालहरूको संख्या २००० देखि ३००० समेत जोड्दा पूर्वी नेपालमा आएका धिमालहरूको जनसंख्या कबीब आठ नौ हजार छ भन्ने अनुमान लगइएको छ । पूर्वमा बग्ने रतुवा र पश्चिममा बग्ने भावाबाहेक चाजु वेतिनी, ढुकुरे, दिपिनी, घरघरे आदि खोलाहरूले यस क्षेत्रमा पर्ने गाउँलाई र जलशक्तिको कार्यमा अत्यन्त सहयोग गर्दै आएका छन् । दमक पंचायतको मुख्य स्थान दमक बजारको दक्षिणतिरबाट भएर महेन्द्रराजमार्ग गएको छ । यस

राजमार्गले गर्दा धिमाल समुदायको अरूहरूसंगको घुलमिलमा ठूलो भूमिका खेलिसकेको छ ।

यातायात- केही वर्षअगाडि मात्र यस क्षेत्रका बासिन्दाहरूको बाहिरी क्षेत्रसंग कुनै सम्पर्क थिएन । सर्वसाधारणको लागि औषधी आदि गर्नुपर्दा बिहानभर, दिउँसभर लगाएर विराटनगरसम्म पैदल जानुपर्दथ्यो । पहाडको सीधा सम्बन्ध यस पंचायतको उत्तरमा रहेको मधुमल्ला बजारसंग हुनाले दक्षिणतर्फबाट र पहाडतर्फबाट जाने आउने मानिस भने यही बाटो भएर हिंड्ने गर्दथे । त्यसैकारणले गर्दा दमक बुधबारे भनी परपरका मानिसले नामसम्म सुन्न पाएका थिए । आठ मौजाको बिर्ता फडानी भएपछि यस क्षेत्रको वरिपरि अरू मानिसहरूले बसोबास गर्न थालेका थिए । त्यसपछि स्वर्गीय क. सन्तवीर लामाले “हिमालय चिया बगैँचा”को स्थापना गरेपछि त झन् यस ठाउँले द्रुतगतिमा कांचुली फेरेको स्पष्टतया महशूस गर्‍यो । महेन्द्र राजमार्ग यही पंचायतबाट भएर गएको हुनाले यस क्षेत्रको महत्व झन् झन् बढ्दै गइरहेको छ । हाल यस क्षेत्रले अधि-राज्यभरमै अस्तित्व कायम गर्ने मौका पाइरहेको छ ।

यातायातको सुविधाले गर्दा र विभिन्न इथनिक समूहका मानिसहरूसंगको दैनिक परिचय र भेटघाटपछि यहाँका प्राचीन जति धिमालको जीवनमा र रीतिस्थितिमा पनि निकै प्रभाव पर्दै आइरहेको छ ।

यस प्रकार अहिले महेन्द्र राजमार्गको निर्माणले यी गाउँहरूको सम्बन्ध अन्य जिल्ला र देशका विभिन्न ठाउँमा कायम हुन पुगेको छ । अझ बढी प्रस्तावित जनबलद्वारा निर्माण भइरहेको उत्तर-दक्षिण महाभारत शाखाले त यस पंचायतलाई पहाड र मधेशसँग जोड्ने हुनाले यसको प्रगतिमा प्रचुरमात्रामा ताकत मिलेछ । अहिले दमकबाट दुकुरपानी हुँदै मधुमल्ला जाने, ताराबारी जाने, बारघरे रंगपुर हुँदै गौरादह, गौरीगज जाने कच्ची सडकहरू छन् ।

२०२२ सालसम्म यस पंचायत क्षेत्रमा एउटा मात्र पनि प्राथमिक पाठशाला थिएनन् । २०१२ सालमा स्थापना गरिएको प्राइमरी स्कूल हाल “हिमालय विद्या-भवन” को रूपमा हाईस्कूल भएको छ । यस स्कूलमा पढ्ने छात्रछात्राहरूको संख्या करीब २५० जति छ ।

५ वर्षदेखि १५ वर्षसम्मका बालकबालिकाहरूको संख्या ३००० जति छ । यी निःशुल्क प्राथमिक पाठशालामा पढ्दछन् । वर्तमान आठवटा प्राथमिक स्कूलमा १००० जति बालकबालिकाहरू पढ्ने गर्दछन् ।

हावापानी- समुद्रको सतहदेखि २००-६०० फीट उचाइमा रहेकोले र यस क्षेत्रको नजीकै उत्तरी भागमा पहाडपहाडको श्रृंखला भएकोले गर्मी समयमा औषधी गर्मी भए पनि चिसो हावाको अभाव हुँदैन । उच्चतम तापक्रम ११० एफ. सम्म र न्यूनतम तापक्रम ४५ एफ सम्म पुग्छ । साधारणतया सालाखाला वर्षा बर्सिनि २१५ से. मि. सम्म पर्दछ ।

वनस्पति- Tropical climate को प्रभावले गर्दा Tropical forest यहाँ औषधी पाइन्छ । काठपातमा सखुवा, हाडे, पीपल, बर, हल्लुडे, हरी, बरी, अमला, कैमुनो, जामुनो, सिमल, कुम्मी, खिरो, टांटारी आदि हुन् ।

चराचुरूंगी र जनावर- सुगा, दुकुर मुजूर, लुइँचे, बाघ, भालू, चितुवा, स्याल, खेकिर (विरालो जस्तै) वनढाडे, चितुवा, सिमकुखुरा, पानीहांस, बकुल्लो, गरुड, सारस, करी, हाडफोरा, सांपमा-गौमन, बेताल, ढोडियां धामन, सिरिसे, हराहरा, अजिगर एवं मृग, हरिण, खरायो, इत्यादि पाइन्छन् ।

उद्योग धन्धा र व्यापार- प्रारम्भिक कालदेखिनै यस भेगका निवासीहरू खेतीपातीमा मात्र आधारित थिए । बाटोघाटो तथा औद्योगिक विकासको क्रम त्यहाँको वातावरण अनुकूल नभएकोले मानिसहरूको औद्योगिक पेशातिर झुकाउ प्रायः शून्य थियो भन्न कदापि पनि अत्युक्ति हुनेछैन । यस क्षेत्रमा भएको औद्योगिक कार्य सबभन्दा ठूलो “हिमालय चिया बगान” को स्थापनानै हो । अहिलेसम्म अन्दाजी १०० बिघा जति जमीनमा चियाखेती भइरहेको छ । चियाबगान-बाहेक कनकाई कन्स्ट्रक्शन कम्पनीले शुरू गरेको ईटा टायल भट्टा, दमक बजारको लामा समिल, दुइवटा राइसमिल र तेलमिल, ताराबारी, दुकुर पानी, बाहुघरेमा भएका अन्य मिलहरू यहाँका औद्योगिक विकासका परिचायक हुन् । यसका अतिरिक्त घरेलु उद्योगअन्तर्गत बन्ने फनिचर, छालाका सामान बनाउने, बिस्कुट बनाउने, पाउरोटी, गोरेगाडा बनाउने जस्ता कार्य भइरहेकै छन् । यस बजारको व्यापारक्षेत्र पहाडसंग

भाएकोले, लत्ताकपडा, नून, तेल आदि यहाँबाट निकासी हुन्छ। पहाडबाट फलफूल, घीउ, आलु, राडी, पाखीको पैठारी यहींबाटै हुन्छ। यसबाहेक धान, पाट, तोरीको व्यापार पनि अलि अलि चलन थालेको छ।

धिमाल समुदाय

परिवारको संयोजनबाट, एकै प्रकारको समान थर, एउटै पूर्वजबाट उत्पन्न भएको पूर्वजको अनुक्रममा व्यवसाय भई एकैनासको सम्प्रदाय जनाउनेलाई जात भनिन्छ र यस्ता विभिन्न थरहरूको संयोजनबाट धिमाल समुदाय बनेको छ।

नेपालका अन्य भागहरूमा जस्तै धिमाल जाति पनि शनैः शनैः जातमा परिणत भइरहेका छन्। यो परिणाम एकै दिनमा आएको होइन। वास्तविक विकासको क्रमको आधारमा यी समुदाय जातमा परिणत भएका हुन् भन्न अत्युक्ति नहोला।

धिमाल जात वैवाहिक सम्बन्धले एवं विभिन्न जातहरूसंगको रक्त संमिश्रणले गर्दा उत्पत्ति भएको हुनुपर्छ। एउटा धिमाल पुरुषले लिम्बू वा राईलाई विवाह गरेमा तिनीहरूबाट जन्मेका नानीहरू एक जातका हुन्छन्। धिमाल अवश्य पनि लिम्बू र राईसंगको रक्त संमिश्रणबाट उब्जेको नयाँ जातिको रूपमा शताब्दियौंदेखि उब्जिएको समूह हुनुपर्छ। यसरी उब्जेका जातिहरूले विकासको क्रममा आउँदा आफ्नो पूर्वज निवासस्थान छाड्न पन्यो र अर्कै जात भएर अर्कै नयाँ ठाउँमा अर्थात् क्षेत्रमा आफ्नो संस्कृति बनाउनुपन्यो।

पर्वतीय क्षेत्रमा विस्थापित भएर आएपछि धिमाल समुदायलाई दैवको धेरै प्रकोप सहनुपन्यो। यिनीहरूले आफ्नो पुरानो हावापानी, वातावरणलाई भुल्दै गए। आफ्ना पूर्वजहरूसंग शनैः शनैः बेग्लिँदै गए र अन्त्यमा गएर एउटा स्थायी जातको रूपमा विकसित भए। अर्कै ठाउँमा बसोबास गर्दा अर्कै ईश्वर, अर्कै धर्ममा अवतरण गर्नुपन्योहोला। पुरुषले पुनः अर्कै नचिनेको आइमाईसंग सम्बन्ध स्थापना गर्नुपन्यो। विवाह भयो। नानीहरू जन्मे। अनि क्रमशः एउटा बेग्लै संसारको जन्म भयो। आफ्नै हाडनातामा विवाह नचल्ने भयो। जसको फलस्वरूप एउटा धिमाल समूहकै जन्म भयो। हुनसक्छ यातायात र भौगोलिक कारणले गर्दा धिमालहरू पुनः पहाडमा फर्कन पाएनन्। अर्को वंशजकाले माथिको वंशजको संपर्क छाड्नुपन्यो। रीतिस्थिति भुल्दै गए। यसबाट

यो सिद्ध हुन आउँछ, धिमालहरू नेपालको उत्तरपूर्वतिरबाट नै आएका बासिन्दा हुन्। यिनीहरूको भनाइअनुसार पनि ह्लासा-बाट यिनीहरूको पूर्वज आएका हुन् भनी यसको प्रमाणित गर्दछन्।

आफ्नो स्थायी रितिस्थिति र परम्परालाई बेवास्ता गर्नुको फल नै नयाँ जातको उत्पत्तिको कारण हो। उनीहरूले नयाँ नयाँ उत्सव एवं पर्व अपनाउन थाले। नयाँ वातावरणमा भिज्दा भिज्दा उनीहरू एउटा नयाँ जात भएर देखिन थाले। धिमाल जाति पनि लिम्बू तथा राईबाट यसैगरी छुट्टिएका हुन्।

धिमाल समुदायको उत्पत्ति र विस्तार

विशेष गरी मेची अञ्चलमा किरातीहरूको बेग्लै अस्तित्व छ। वंशावलिको प्रमाणको आधारमा नेपाल खाल्डाका सर्वप्रथम बासिन्दा किराती नै थिए भन्ने कुरा विभिन्न विद्वान्हरूको पनि भनाइ छ। यिनै किरातीहरूको समूहसंग आज पूर्वी नेपालमा बसोबास गरेका लिम्बू राईहरूको मेल छ भन्ने कुराको विभिन्न पक्षबाट तर्क आइरहेको छ। त्यसैगरी यो किरातीसंग मेल भएका, जनजीवनका नियमहरूको आधारमा लिम्बू जस्तै धिमाल पनि हुन् भन्न सकिन्छ।

लिम्बू र धिमाल कसरी बेग्लाबेग्लै स्थलमा बसोबास गर्न थाले भन्ने बारे एउटा चाखलाग्दो कथा छ। प्रायःजसो सबै धिमाल परिवारका मुख्य सदस्यहरूको भनाइ पनि यस्तै छ।

धिमालहरूको अध्ययनको आधारमा प्राप्त भएका तथ्याङ्कको आधारमा यो समुदायको उत्पत्तिको कुरा बढो रोचक छ। धिमालहरू किरातेश्वरका सन्तान हुँ भन्ने दावी गर्दछन्।

सर्वप्रथम धिमालको पुर्खामा बाबुको नाम तागेरा लिम्बू थियो। आमाको नाम दिङ्दिङ् आमा हो। उनी लिम्बू थिएन्। यिनीहरूका चारभाइ छोरा भए। ती चारभाइमध्ये बाघ, भालू, बानर र झंडरीका काँडा थिए। त्यसमध्ये बानरका संतान धिमाल हुन्।

मुसलमानको आक्रमणपछि उनीहरू हिमालयको वरिपरिको निवासस्थानबाट माझकिरातमा आए। त्यति बेला माझ-किरातमा रजौटा सुब्बा हाड थिए। उनीहरूकी देवी सत्यहाडमा थिएन्। उनै सत्यहाडमाले लडाईँबाट प्रभावित हाडको वंश-

लाई बचाउनको लागि नदीमा ल्याइन् । त्यसपछि हुंगामा चढेर गर्भीणी स्त्री पारि आइन् । सत्यहाङ्गमाले यसरी उनीहरूकी आमालाई बचाइदिदा पछि उनको गर्भबाट दुइ छोराको जन्म भयो । छोराहरूको दुइ हाँगरूपी वंश त्यति बेला तयार भयो । एकथरि हिमालयनिरकै पहाडमा बस्न लागे । एक दिन यी दुई थरी लडाईंबाट फर्के दा जंगलबाट आफूआफूले बाटो नदेखनाका कारणले हराए । जंगलमा ठूलो दाजु अगाडि परे र सानो भाइ पछाडि परे । जंगलमा दुवै भाइले जसले पहिले बाटो पत्ताउँछ उसले एउटा चित्तो लगाउनुपर्छ भन्ने मतो गरेका थिए । त्यस ठाउँमा बोहरीका र केराका रूखमात्र थिए । दाइले चित्तो भनेर ती दुइ रूखलाई काटेर हिडेछ । एकैछिनपछि सानो भाइ त्यहीं आइपुग्दा काटेको केराको रूखको टुसो ज्यादै लामो भएको पाएछ । सानु भाइ त्यहाँ आएर आराम गर्न थाल्यो । जाउँ भने बाटो देखेको छैन भनेर विचार गर्दा गर्दा बोहरी र केराको रूख काटेको देख्यो । तर केराको लामो टुसो र बोहरीको रूखको टुप्पो ज्यादै कालो देखेर ठूलो दाइ धेरै नै अगाडि भागिसके भन्ने भाइचाहिले विचार गर्‍यो । अनि भाइले आफूसित भएको फौज राखेर तल पहाडको खोंचमा बसोबास गर्न थाल्यो । त्यसपछि तल खोंचमा बस्ने धिमाल भए । लिम्बूहरूले जस्तै धिमालले पनि वनका देवतालाई मान्दछन् र भीमसेन ठाकुरलाई पनि मान्दछन् । भोजभत्तार र विवाहका केही विधिहरू पनि लिम्बूहरूसंग मिल्छन् ।

धिमाल नाम कसरी भयो ?

धिमाल भन्ने नाम हिमाल भन्ने शब्दबाट उत्पत्ति भएको हुनुपर्छ । धिमाल उत्तरतिरबाट झरेकोले र अद्यावधि उनीहरूले पहाडी निवासीहरूले झै आफूलाई हिमाली भन्दछन् । हुनसक्छ यही हिमालनिवासी विकासको क्रममा आउँदा आउँदै धिमाल भएका हुनन् । हिमालमा ज्यादै चिसो भएकोले राम्रो खेतीपाती हुँदैनथ्यो । त्यसकारणले हिमालवासीहरूले आफ्नो जीविकाको लागि नजीकैको जंगलमा गएर शिकार गर्दथे । त्यहीँबाट यिनीहरू शिकारी जाति भए । काल बित्दै गयो । यिनीहरू तल तल झर्दै आएर पछि जंगल मास्दै खेती गर्न शुरू गरे । अनि बिस्तारै आएर आजका स्थायी कृषक बन्न पुगेका हुन् ।

धिमाल यस क्षेत्रमा दुइसय वर्षदेखि बसोबास गर्दै आएका हुन् भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

शारीरिक गठन

शारीरिक गठनको आधारमा अध्ययन गर्दा धिमाल समूहलाई मंगोल प्रकारको जाति भित्र पार्न सकिन्छ । शरीरको रंग गहुँगोरोदेखि कालो देखिन्छन् । धेरैजसोको चिउंडोको मन्तिरको भाग बुच्चो छ । आँखामा मंगोलहरूको जस्तो इपिक्यान्थिक (Epicanthic) फोल्ड पाइन्छ । अनुहार चौडा छ, लम्बाइ साधारण र लिम्बूको जस्तै छ । नाक मझौला खालका छन् । चिउंडो र दाँरीमा रौं प्रायः हुँदैन । केशको रौं सोझो (लियोट्रिक्स) प्रकारको छ । टाउको मेसो सेफालिक (Meso Cephalic) प्रकारको छ । यी सब शारीरिक गठन र तथ्यहरूको आधारमा हेर्दा र भाषाको अध्ययनबाट यो समुदाय मंगोल समूहमान्न पर्दछ ।

शारीरिक गठनसम्बन्धी र भाषा परिवर्तन भएको चाहिँ धिमाल समूहले अरू विभिन्न इथनिक समूहसंग गरेको घुलमिलको नतीजा हो ।

भाषा र बोली

धिमाल समुदाय नेपालको पूर्वी तराईको भित्री भागमा बसोबास गर्दछन् र यिनीहरू नेपालका असंख्य समूहहरूमध्ये एउटा हुन् भन्ने थाहा भएतापनि यो समूहको ठीक संख्या कति छ भन्न सकिँदैन । केही धिमाल परिवार अधिराज्यको पश्चिमी भागमा पनि छन् तापनि यिनीहरूको मुख्य क्षेत्र भने झापा जिल्लाको दमक पंचायत नै हो । नेपालको दक्षिणी तराईका घना जंगलहरूका बीच बीच र छेउछाउमा धिमाल समूह शताब्दि यौंदेखि बसिरहेका हुन् भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । यहाँ बसोबास गर्ने सबै धिमालहरूको एकै किसिमको विशेषता देखिन्छ । यिनीहरूले संमिश्रित कृषि र विभिन्न प्रकारका घरेलु पाल्तू वस्तुहरूलाई पाल्नुको साथै मलिलो माटोमा विभिन्न प्रकारका अन्नहरू उब्जाउँछन् । सबै जातिपाति र संस्कारमा विश्वास राख्दछन् र सबैले आफूलाई हिन्दू भनेर प्रमाणित गराउन चाहन्छन् । बिहाबारीमा उनीहरूले हिन्दू नियमलाई नै मान्दै आउन थालेका छन् । आमाकी बहिनीकी छोरीसंग र बाबुकी बहिनीकी छोरीबेटी एवं मामाकी छोरी-बेटीसंग बिहाबारी चल्दैन । धेरैजसो धिमालहरूको भाषा टिबेटोबर्मन् नै हो । धिमालजाति विभिन्न प्रकारका बेग्लाबेग्लै थरहरूमा विभाजित भएका छन् । यी थरहरूको वर्णन पछि बेग्लै शीर्षकमा गरिनेछ ।

हिन्दूधर्मको महत्वपूर्ण एवं विशाल प्रभाव छ। उनीहरूको घरेलु भाषा धिमाल भाषानै हो। धिमाल भाषा लिपिको अभावमा शनैः शनैः लोप भइरहेको छ। बोलिने भाषालाई धिमाल भाषा भनिन्छ र यो भाषा टिबेटो-बर्मन समूहमा नै पर्ने आउँछ। धिमालको पुर्ख्यौली घर कहाँ हो त्यो अस्पष्ट छ तापनि धेरै गाउँका बूढापाकाहरूको भनाइअनुसार उनीहरू ह्लासा, सिक्किम अथवा हाम्रा उत्तरी क्षेत्रका विभिन्न ठाउँबाट आएका हुन सक्छन् भन्ने अनुमान गरिएको छ। यी जाति प्राचीन मंगोल समूहका हुन् जो अतन्तकालदेखिनै उत्तरपूर्वदेखि आएर नेपालमा टिबेटो-बर्मन कुरा बोल्ने समूहको रूपमा रहेका हुन्। राजवंशी र अरू भारतको कुच-विहार, आसाम प्रान्तबाट विस्थापित भई आएका जातिसंगको घुलमिलले गर्दा उनीहरूको भाषा र रहनसहनसंग यस जातिको अलि अलि मेल हुनु अस्वाभाविक पनि होइन।

बसोबास गर्ने व्यवस्थाको नमूना

दमक पंचायतका अधिकांश गाउँहरूमा धिमाल समूह यत्रतत्र छरिएर रहेका छन्। त्यहाँका धिमाल समूह मात्रको जनसंख्या करीब सात आठ हजार होला र उता मोरङ जिल्लामा पर्ने राजघाट वरिपरिका र इटहरीदेखि पूर्वमा बसोबास गर्ने धिमाल परिवारको सम्पूर्ण संख्या करीब नौ दश हजार होला भन्ने अनुमान गरिएको छ। यी ठाउँमा बसोबास गर्ने समूहमध्ये केही परिवार बाहुन, क्षेत्री, तामांग, लिम्बू, राई, नेवार, सुनार, कामी आदि पनि देखिन आउँछन्। धेरै गाउँका घरहरू खालि माटो एवं गोबर र आसपासको जंगलबाट प्राप्त काठपाठबाट नै बनेका छन्। सानो अर्नाखाडीमा जहाँ धिमालहरूको परिवार संख्या उन्नाइस छ, जनसंख्या एकशय एकाउन्न छ। घरको वरिपरि, बाटोको, वरिपरि पस्दाखेरिको दाहिनेपट्टि केराका सयकडौं बोट छन्। सबै घरहरू साधारण करीब ११।१२ फीट अग्ला छन्। चौडाइ करीब ६।७ फिटका पाइन्छन्। अरू तराईप्रदेशमा जस्तो प्रायः फुसका बनेका छन्। केवल प्रशस्त जग्गा र आमदानी भएका २।४ परिवारका घरहरू काठकाठबाट बनाइएका छन् (फलक २ क)। स्थानीय व्यक्तिहरूका घर नजीकनजीकमा छन्। एउटा घरबाट अर्को घरमा जाने भित्रभित्रैबाट साना साना बाटा छन्। धिमालहरूका घर एवं झुपडीहरू समूहहरूमा अवस्थित छन्। ज्यादै कम धिमाल परिवारको घर गाउँदेखि बेग्लै, छुट्टै ठाउँमा भएको देखिएन। यसबाट यो प्रमाणित गर्दछ यस जातिको आफूआफूमा संगै मिलेर रहने विशेषता ज्यादै पुरानो अभ्यास हो। सडकको दुबै किनारामा नभै

एउटा किनारामा मात्र घर बनेका छन्। कुनै कुनै घरहरूका झुण्ड एउटै थुम्कोमा पनि अवस्थित छन्। धिमालहरूको गाउँमा गाई गोरु तथा अन्य जानवरहरू पस्छ भनेर वरिपरि वारै बारले घेरिएको हुन्छ। घरको ढोका प्रायः बरण्डापछि नै हुन्छ। बरण्डालाई उनीहरूले बस्ने तथा बिस्कुन सुकाउने र चामल केलाउने ठाउँ मान्दा रहेछन्। भान्साघर मूलघरभन्दा बेग्लै ठाउँमा हुन्छ। भान्साघरमा प्रायः जसो ठाउँ खाली रहन्छ। धेरैजसो भान्साघरमा चामल, दाल आदिको भण्डार हुँदैन। भान्साघर माटो र गोबरले चटक्क पारी लिपेको हुन्छ। भान्साघर एवं झुपडीहरू प्रायः परालले छाएको हुन्छ। बाँसका भाटा, चोया र जंगलबाट प्राप्त काठहरूबाट घरहरू बनिने भएकोले फुसको घर बनाउन आर्थिक दृष्टिकोणले त्यति असजिलो पर्दैन। गाउँको लागि ठाउँठाउँमा बाटोनिर्माण बनाइराखिएको हुन्छ, जसबाट गाउँका सम्पूर्ण निवासीले खानेपानी तथा अन्य घरेलु कार्यमा लगाउनको लागि प्रचुरमात्रामा पानीको श्रोतको आधार पाउँछन्। इनार बनाउने तरीका पनि उनीहरूको आफ्नो पाराको छ। इनार बनाउँदा जमीनलाई करीब १५।१६ फीट खनेपछि बल्ल पानी पाइने हुन्छ। इनारको चौडाई अर्थात् परिधि ५।६ फीटसम्मको हुन्छ। इनार ईट, ढुंगाहरूबाट बनेको कुनै धिमाल गाउँमा पनि पाइँदैन। पातलो बनाएर गोलाकार काठलाई खनेको जमीन भित्रभित्रबाटै गाडेर माथि जमीनको सतहभन्दा ३।४ फीटमाथि पारिन्छ।

घरका भित्ताहरू चिरेका बासका टुक्राहरू एवं माटो गोबरले लिपिएको हुन्छ। कुनै कुनै काठका घरका छानाहरू टिनले पनि छाएका हुन्छन्। प्रत्येक घरको बाहिर बरण्डा हुनुपर्छ। मुख्य कोठामा मात्र नभई ज्यादै राम्रो पार्न हुने-खानेले प्रायः सबै कोठामा चौकोस अथवा खाट राख्दछन्। बीच चोकमा सधैंभरि धान, गहुँ आदिको बिस्कुन सुकाउने गर्दछन्। जाडोको बखतमा बीच चोकमा ठूलूला मूढा सल्काएर घरका बूढाबूढीहरू, केटाकेटीहरू बिहान र बेलुका आगो तापन बस्दछन्। बिहान सबेरै उठेर चोकलाई बढार्नु र बरण्डा तथा ढोकाको भूइँ लिप्नु आइमाई को नित्य कार्य हुन्छ साना साना झुपडीहरूमा झ्याल धेरै कम मात्रामा पाइन्छ। कतै मात्र एउटा स्थानो झ्याल पाइन्छ। चोकमानै प्रत्येक परिवारको तान बुन्ने यन्त्र राख्ने ठाउँ र पेटाने तयारी गर्नेको लागि आवश्यक चर्खा र तान राखिएको हुन्छ (फलक २ ख)। चोकनै यस्तो राम्रो ठाउँ हो जहाँ धिमाल केटाकेटीको विवाह-उत्सव, पूजाआजा, भोजभत्यार, नाचगान, धामीझाँकीको चिन्ता आदि मनाइन्छ। यो चोक साना केटाकेटीहरूको लागि

खैले ठाउँ पनि हो र यसको बगलमा सबैको घरमा सुगुर पाल्ने खोर पनि बनाइएको हुन्छ । धिमालहरूको घरको पछाडि प्रायः सबै परिवारको तर्कारी लगाउने बारी हुन्छ । भान्साभिन्नै पानीको घैला तथा गाग्री राख्ने चलन छैन । धेरैजसो भान्साको बाहिरपट्टिको एउटा ठाउँमा चारवटा ठूला लामा काठ अड्याएर चिरेको बांस र सानासाना दाउराहरूबाट बनाएको ठाउँमा घैला एवं गाग्रीभरी पानी राख्दछन् । पानीलाई घाम धूलोबाट बचाउन माथिबाट छायां दिन एउटा छाप्रो जस्तो बनाएर छाएको पनि हुन्छ । भान्साघरमा भात पकाइसकेपछि जैले पनि जूठो भांडा, दालभात पकाएको भांडा राख्नेपर्ने चलन छ । बेलुकी दालभात भांडामा राखेको कारण आफ्ना पितृहरू आएर खान्छन् भनेर रहेछ । यो चलन धेरै प्राचीन हो र अंधविश्वास एवं रूढीवादीमा अझै पनि यो चलन परिवारमा व्याप्त छ ।

जीवनोपार्जनका उपायहरू

धेरै समयदेखि नै झम्मुझार, ताराबारी, अर्नाखाडी दोघरे, पिपिरे, दुकुरपानी, अडियामल, चडकपाडा, झर्का, दापगाछी आदि गाउँहरू अवस्थित भएका हुन् । यहाँका जमीन पनि त्यतिनै पुराना हुन् । त्यसकारणले जीवनोपार्जनका मुख्य साधन जमीनबाट उब्जेका अन्नहरू नै हुन् । यही जमीनमा घाम र वर्षा नभएर हाड सुकाएर यो जाति खेतीमा पूर्णतया निर्भर रही आएका छन् । खेतीको प्रारम्भिक कालमा यहाँका त्यतिवेला भएका धना जंगललाई फाड्नुपर्थो होला । यिनीहरूले पाँच छ वर्षको कठिन परिश्रमले खेतीको लागि उपयुक्त जमीन तयार पारे होलान् । जीवननिर्वाहको मुख्य उपायनै खेती हो । जमीन यी कृषकहरूको लागि मुटु हो । यहाँका विभिन्न गाउँहरूका धिमाल परिवारका सदस्यहरू परिश्रमशील छन् । खेतीको समयमा यी समुदाय खूब परिश्रम गर्दछन् । उनीहरूले सम्पूर्ण अन्न यिनै आवादी जमीनबाट उब्जाउछन् । धान, गहुँ जौ, चना, यिनीहरूको मुख्य उब्जाउ हुने बाली हुन् । ठाउँठाउँमा तोरी, सुर्ती, जुटको खेती गरेको पनि देखिन्छ । धेरै परिवारको त्यही उब्जनीबाट प्राप्त आमदानीको आधारमा लुगाफाटो, तेल, घ्यू, नून, मसला आदि किन्नुपर्ने हुन्छ । मुख्यतया धेरै परिवारको ४।५ बिघाभन्दा कम जमीन हुँदैन । त्यसैले पनि उनीहरूलाई जीवननिर्वाहको लागि, दुई ठाक हातमुख जोर्नको लागि दुःख ता हुँदैन । तर पैसा कमाउने उपाय भने उब्जाउ भएको धानलाई खान संचित गरेपछि मात्र बाँकी रहेको बढी अन्नलाई बेचबिखन

गरिन्छ ।

आर्थिक दृष्टिकोणले हेर्दा र जमीनको विभाजनको आधारमा अनुसन्धान गर्दा धिमाल जाति स्वतन्त्र स्तरको आर्थिक परिधिमा जेनतेन जीवननिर्वाह गरी बसिरहेका जाति हुन् भन्न सकिन्छ । वैज्ञानिक तवरले कृषि गरेमा आमदानीको साथै आर्थिक अवस्थामा पनि उन्नति हुने भई जीवनस्तर पनि बढ्नेछ । दमक पंचायतको किनारबाट महेन्द्र राजमार्ग (पूर्व पश्चिम राजमार्ग) गएकोले केही धिमालहरू विभिन्न धानको मील, चियाबगान, बाटाघाटामा पनि काम गर्न लागेका छन् । यो पनि एउटा आमदानी गर्ने बाटो यी सदस्यहरूलाई भएको छ ।

ब्याज लिने जरेर सापट दिएको धनराशिको भरमा पनि केही परिवारलाई आमदानी भएको छ । सयकडौं बिघा भएका धनी धिमालहरूले आजभोलि भाडामा मोटर (जीप) राखेका छन् । धरानदेखि भद्रपुर अथवा पानीट्यांकीमा दमक हुँदै लैजाने गर्दछन् । यसबाट पनि उनीहरूलाई ठूलो आमदानीको बाटो उघारिएको छ । घरमा पालेका गोरुको बढ्दो मूल्यले गर्दा, बेच्दा ठूलो आमदानी हुने गर्छ ।

किनमेल र बेचबिखन

प्राकृतिक दुर्घटना, मृत्युसंस्कार, विवाहउत्सव ढडढड मेला आदि र बिरामी परेका वेलामा आकस्मिक घरव्यवहारमा धेरै मात्रामा धनराशिको व्यय हुन्छ जुन परिवारको लागि बडो चिन्तित कुरा हुन आउंछ । त्यसका अतिरिक्त वर्ष दिनसम्म चाहिने परिवारको लागि लुगाफाटो, नून, मट्टीतेल, घ्यू, खानेतेल, जीरा, मसला, चीनी आदिले गर्दा परिवारको ढुकुटीलाई खालि नै गरिदिने अवस्था आउंछ । दमक बजार आजभोलि यिनीहरूको निमित्त किनमेलको केन्द्र भएको छ । (फलक ३ क) तर धेरै नै मालताल किन्नुपर्थो भने सबै परिवारका कर्मठ सदस्यहरू विराटनगर, भद्रपुर र केही पर्थो भने जोगबनीतिर पनि धाउंछन् । दमक हालै मात्र विकसित भएको बजार हो जहाँ प्रत्येक बुधवारको दिन हाट लाग्छ । त्यसैले यसलाई बुधवारे भनिन्छ । यस हाटमा यहाँका वरिपरिका मानिसहरूले किनमेल र बेचबिखन गर्दछन् । धिमाल, राजवंशी, माझी, राई, लिम्बू, सुनार, दमाई, सांकी तथा अन्य कृषकले आफ्नो जग्गामा वा घरमा उत्पादित चीजहरू, राडी, पाखी, फलफूल, घ्यू आदिहरू यही बजारमा बेच्दछन् । यो हाट बिहान आठबजेदेखि बेलुकि छ बजेसम्म चल्दछ । करीब

पाँच छः हजार मानिसहरूको भीड पनि हुन्छ। विभिन्न किसिमका मानिसहरूसँग भेट्ने, संबन्ध राख्ने केन्द्र धिमालहरूको लागि यो बुधवारे हाटनै भएको छ। जमीनको किनमेल र बेचबिखन ज्यादै कम पाइन्छ। प्रत्येक परिवारको आफ्नै जमीन प्रशस्त-मात्रामा छ। भूमिसुधार सर्वप्रथम यस झापा जिल्लामा लागू भएकोले जग्गा र यसको उब्जनीनै त्यहाँको मुख्य आय हो।

दमक बजारकै छेउमा रहेको सिनेमाले पनि धिमाल युवक र युवतीहरूलाई गृहकिलो आकर्षण दिइराखेको छ। यसैको प्रभावमा आएर युवकयुवतीहरूले आफ्नो भेष र शृङ्गारमा परिवर्तन ल्याइरहेका छन्। (फलक ३ ख) यस कारणले गर्दा कुनै कुनै बखत आफूले बेचेर ल्याएको पैसा यही सिनेमामानै खर्च हुन्छ।

सांस्कृतिक इतिहास

यस दमक पंचायतमा परेका गाउँहरू जस्तै, अडियामल, चडकपाडा, ताराबारी, दापगाछी र कोशीको राजघाटमा बसोबास गरिरहेका धिमालसमूहको संस्कृति धेरै प्रभाव र धेरै लामो सामाजिक उथलपुथलको इतिहासको उत्पत्ति हो। टिवेटोवर्मन धिमालभाषा बोल्ने यस भेगमा सबैभन्दा पुराना धिमाल समूहको घरेलु भाषाको आधारमा यी जातिको उत्पत्ति उत्तरीय क्षेत्र भूटान, सिक्किम, तिब्बत, दक्षिणी चीन अथवा भित्री एशिया आदिको कुनै पनि ठाउँमा हुन सक्छ। नेपाली भाषा पनि प्रत्येकले बोल्न जान्ने देखिएकोले विश्वास गर्न सकिन्छ यसको कारण अरू जातिहरूसँगको धुलमिल र आदानप्रदानको प्रभावले हो।

ब्राह्मण, क्षेत्री, थारू, राई, लिम्बू, राजवंशी, माझी, कौचे र मेचेहरूको प्रभावमा धेरै कालदेखि यी जाति आएका छन्। यसैको कारणले दोस्रो भाषा सबैभन्दा सजिलोसँग बोल्न सकिने नेपालीनै हो। धिमालहरू गुरुङ, राई, लिम्बू, मगर जस्तै कहिले पनि विदेशमा गएर सेनामा भर्ती भएनन्। त्यसैकारणले मगर, गुरुङ राई, लिम्बू जस्तै विदेशमा गएर धुलमिल गर्न पाएनन्। राई, लिम्बू, मगर र गुरुङ जस्तै एकोहोरो र शूरा धिमाल जाति कहिलिन नपाए पनि स्वास्थ्यको प्राथमिकता र संस्कारको आधारमा मनोवैज्ञानिक असर चाँहि तराईका थारूहरूसँग र राजवंशीसँग परेको छ। कोशी हुँदै दमक भएर जति जति पूर्वतिर हामी जान्छौं त्यति त्यति धिमाल परिवारको सामाजिक मेल र भाषामा प्रभाव अरू जातिको भन्दा राजवंशीसँग बढी भएको पाइन्छ।

उत्तरीय प्रभाव अथात् उत्तरपूर्वको प्रभावमा नपरेका यी समुदाय हुन् भन्न पनि अलिक सकिन्छ। किनभने धिमाल समूहको विवाहमा राई, लिम्बूहरूको जस्तै सुंगुर, रक्सी, कुखुराको बलिदान दिई उस्तै तरीकाले उत्सव मनाइन्छ। ब्राह्मण, क्षेत्री र अरू जातिहरूको प्रभावमा परेकोले यिनीहरूको रीतिस्थितिमा झलक्कै कुनै असर पाइँदैन। यिनीहरूको विवाह-पद्धति लिम्बूसँग ज्यादै नजीकको छ। त्यसकारणले यी समूहमा अलिअलि जे जति हिन्दूले गर्ने तरीका अपनाइन थालेका छन्। अरू जातिहरूसँगबाट सिकेका हुन् भन्न सकिन्छ। धिमालहरूले आफ्नो प्रथम पुख्र्याँलीघरलाई धेरै अगाडिनै छाडेका हुन्। त्यसैकारणले गर्दा यिनीहरूको पूर्वजको घर पत्ता लगाउन ज्यादै असजिलो छ। यद्यपि उनीहरूले आफ्ना पूर्वजहरूको प्रभाव कुनै न कुनै रूपमा अपनाउँदै ल्याएका होलान् तर पनि अरू पाश्चात्य र पूर्वीय देशको प्रभावमा आएका समूहहरूको जस्तो पत्ता लगाउन सजिलो छैन।

आज राई, लिम्बूले जस्तै धिमालले पनि आफ्नो पूर्वज घर नै यही हो भने तापनि कालक्रम र उनीहरूको संस्कृतिमा उत्तरीय प्रान्तको प्रभावले गर्दा उनीहरूको पूर्वज सिक्किम, भूटान, ह्यासा अथवा दक्षिणी चीनतिरबाटै आएका हुन सक्छन् कि भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ। एघारौँ शताब्दीको मुसलमानको आक्रमणकालमा कसरी उनीहरू (धिमालका पूर्वजहरू) नेपालभित्र पसेका थिए भन्ने कुराबाट पनि यो स्पष्ट हुन्छ यो जाति उत्तरपूर्वतिरबाट विस्थापित हुँदै हुँदै तलतिर आएका हुन्।

विस्थापित भएर आउनुपरेका संभावित कारणहरू

१. लडाईँबाट उत्पन्न भएको डर र वंशकोनै नाश हुने भय भएकोले।
२. आर्थिकदबाउको कारणले बाटो नपाएर बसिराखेको बेलामा मुसलमानले आक्रमण गरेर ध्वंस पार्न खोज्नु।
३. आफ्नो समुदायको संख्या ज्यादै कम भएर मुसलमानहरूको अर्थात् अरू जातिहरूको रीतिस्थितिमा मिल्न नसकेर।
४. धार्मिक कारणमा हिन्दूधर्मको प्रभावले गर्दा।
५. सामाजिक कारणले।

त्यति बेलाको लडाईँमा केही व्यक्तिहरू उत्तरमै बसोबास गर्न थाले। केही बीच पहाडमा आए। केही दक्षिणतिरको तराई भेगमा लागे। निश्चयनै शारिरिक गठन, आँखाको बनावट र आकृति एवं भाषाको आधारमा धिमाल जाति मंगोलियन प्रभाव परेको समुदाय हो। यसरी समय बित्दै

गएपछि जंगल फाँडेर राम्रोसंग व्यवस्थित रूपमा खेती गर्न थाले । अनि अरू वरिपरिका जातिहरूसंग संपर्क बढ्यो । अगाडि शिकारले जीविका चलाउथे । (फलक ४ क) पछि शनैः शनैः अन्त्यमा गएर उनीहरू स्थायी तवरले कृषिमा निर्भर भई बसोबास गर्न थाले ।

सांस्कृतिक विकास

अर्नाखाडी, दापगाछी, दोघरे, झम्झुझार र अडियामल, चडकपाडा, ताराबारीदेखि लिएर यी गाउँहरूबाट सुदूर पूर्वतिरका गाउँ जस्तै बिर्ता, भद्रपुरमा पर्ने केही गाउँहरूमा बसोबास गरेका धिमाल समुदायको संमिश्रित संस्कृति एउटा लामो ऐतिहासिक विकासक्रमको नतीजा हो । इतिहासको पाना पल्टाउन कुनै लिखित कागजपत्र, शिलापत्र, ताम्रपत्र र कुनै प्रकारको पाण्डुलिपि नभएकोले यी समुदायको वास्तविक तथ्य सोध्नु र अन्तर्जातिहरूको आधारमानै लेख्नुपर्ने भएको छ । नेपालको सम्पूर्ण भौगोलिक स्थितिको मूल्यांकन गर्दा यस्ता व्यक्तिक्रममा गएका अरू जाति पनि अतीतमा थिए र आज पनि यिनै वस्तुगत कुराहरूले जातीय परम्पराको शृंखलामा महत्वपूर्ण कार्य गरिरहेका छन् । कोशीनदी, रतुवानदी, मावोखोला, कनकाई, मेची, माईबेनी जस्ता नदीका किनाराहरू यी समूहको सभ्यताको विकासको लागि युगौंदेखि भूमिका खेल्न थालेका छन् । दमकबजार भर्खर मात्र विकसित भई देखापरेको नगर हो । यसभन्दा अगाडि यातायातको कमीले गर्दा मानिसहरूको आवतजावत ज्यादै सीमित थियो । आज त्यो अवस्था छैन । पाँचथर, तेह्रथुम, भोजपुर जस्ता पर्वतीय गाउँहरूबाट मधुमल्ला हुँदै दमकबजार आएर भद्रपुर अथवा विराटनगरमा नून, मसला, लुगाफाटो, तेल आदिका लागि गाउँघरबाट घ्यू, राडी, पाखी जस्ता चीजहरू लिएर आउथे । दिनभरिको हिँडाइपछि भद्रपुर अथवा विराटनगर पुग्थे । त्यहाँबाट भारतको गलगलिया एवं जोगबनी जहाँ भए पनि नजीकै परेमा गएर किनमेल आदि पनि गर्थे । यिनै गाउँबाट पार हुँदै युगौंदेखि मानिसहरू आवतजावत गर्दथे । ती व्यक्तिहरू खास हिन्दू भएकोले हिन्दूधर्मको धिमाल समूहमा प्रभाव परेको हो । हिन्दूहरूको चाड माघेसंक्रान्तिमा माईबेनीमा ठूलो मेला लाग्छ । त्यहीं नै धेरै जातिहरूको भेटघाट हुन्छ । यी विभिन्न चाड, पर्व र मेलाको लसपसमा धेरै कालअघिदेखि यी जातिको घुलमिल भएको छ । यसरी आफ्नो ग्रामीण परम्परा घुलमिल भईकन पनि अरू जातिहरूसंगको संमिश्रणमा आउंदाखेरि यी समूहमा नयाँ मान्यताको प्रभाव पर्नु स्वाभाविकै हो ।

आर्थिक जीवन

खास खास आर्थिक व्यवसाय—पूर्वी नेपालका प्रायः किसानहरू जस्तै दमक गाउँपंचायतका प्रत्येक गाउँका धिमाल परम्परादेखिनै कृषिलाई आफ्नो प्रधान पेशा मान्दै आएका छन् । राजघाटका धिमालहरूदेखि लिएर दापगाछी, चडकपाडा, अडियामल, ताराबारी, अनिझर्का, ढुकुरपानी, खरखरेमा गरेर धिमालको संख्या आठ नौ हजार होला जसमा आइमाईको संख्या करीब आधाजसो छ । प्रत्येक गाउँमा धिमालहरूबाहेक केही परिवार बाहुन, क्षेत्री, नेवार, तामाङ आदि पनि छन् । यी प्रत्येक गाउँका धिमालका परिवारसंग आफ्नै जमीन छ । सालाखाला हिसाब गर्दा प्रत्येक परिवारसंग ४।५ बिघासम्म जमीन भएको देखिन्छ । यहाँका केही परिवारसंग २५ देखि लिएर १०० बिघा जमीनसम्म पनि देखिन्छ । तीमध्ये थोरै परिवार चाहिँ पारिश्रमिकको रूपमा काम गर्दछन् । तथ्यांकको आधारमा हेर्दा गाउँहरूमा बस्ने सर्वप्रथम निवासी धिमाल नै हुन् । यिनीहरूले सर्वप्रथम शिकारीको पेशा गर्दथे । वन जंगलमा गएर जानवरहरूलाई भालाले मारी खान्थे । तर पछि जंगललाई मास्दै खेती गर्न थाले । माथि पहाडतिरबाट झरेकाहरूको संख्या केही वर्षपछि विशाल रूपमा बढेकोले धेरै जमीनको हकदारहरूको कमी भइरहेको छ । यी तल झरेका मध्ये प्रायः जसो सबै हिन्दू जातिका निवासीहरूनै हुन् । यसरी यहाँका केही बसोबास गर्ने धिमाल समूहको संख्यालाई नगण्य तुल्याउने परिस्थिति यता १०।१२ वर्षदेखि भइरहेको छ ।

समय बित्दै गएपछि अरू जातका परिवारसंग धिमाल परिवारहरू पनि स्थायी तवरले रहन थाले । त्यसकारणले गर्दा मास्ने खेती क्रिया खतम हुँदै गयो । खेतीको व्यवसायमा यसरी स्थायी तरिका अपनाइसकेपछि गाउँको बनावट (Structure) झन् स्थायी हुन थाल्यो । जनसंख्याको क्रम बढ्नाले केही वंशपछि नै जमीनको भाग धेरै हकदारहरूमा विभाजन हुन थाल्यो । यसरी कम जमीन प्राप्त गर्नेहरूलाई आफ्नो जीविकोपार्जनको लागि जग्गामा मात्र निर्भर पर्ने अवस्था भएन । त्यसरी उनीहरूमध्ये केहीलाई अर्को पेशा पनि अपनाउन कर लाग्यो । धिमालहरूको संख्या अझै पनि बढी छ । तर पनि अरू माथिबाट झरेका जातिहरू बढीमात्रामा छरिएर बसिरहेका छन् । यिनीहरू आफ्नो बाबुबाजेले गर्दै आएका नियम, सामाजिक रीतिस्थिति, धर्म, आस्था र मान्यतालाई भौगोलिक, सामाजिक र आर्थिक स्थितिले गर्दा अक्षुण्ण राख्न वाध्यनै भए । हालसम्म धिमालहरू आफ्नो कृषि पेशालाई झन् झन् बलियो पाउँदै लैजाने तरखरमा छन् ।

कृषिको लागि चाहिने परिश्रमका आधारशिलानै परिवारका बलिया सदस्यहरू हुन्। यिनै सदस्यहरूको आधारमा परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरूको जीवन धानिएको हुन्छ। सरकारी तवरबाटनै खेती हुने र नहुने जमीन छुट्ट्याइएको हुन्छ। आवादी र पर्ती जमीनलाई अलग्याएर, त्यसलाई पनि विभाजन गरिएको छ। तराई प्रदेश भएकोले पहाडमा जस्तो खेती गर्न असजिलो पर्दैन। तर पनि सिचाइको राम्रो व्यवस्था छैन। पानी लाग्ने जमीनमा धेरै उब्जनी हुने भएकोले यस्तो जमीन महंगो पर्छ। प्रतिबिधा सरकारी दरमा लागेको पोत नजीकको अड्डामा बुझाउनुपर्छ।

धिमालका प्रत्येक परिवारकहाँ एक दुई जोडादेखि लिएर दुइतीन जोडासम्मका हल गोश पालिन्छन्। यिनै गोशले जमीनलाई जोतेर खेतीको लागि योग्य बनाउंछन् (फलक ४ ख) आफ्नो आफ्नो घरमा जोत्ने मान्छे नभए गाउँका अरू जोत्ने मान्छेलाई हलो जोत्न लगाइन्छ। त्यसको पारिश्रमिक कसैले धान, कसैले रुपियाँमानै तिर्नुपर्ने हुन्छ।

दमक पंचायतकै वरिपरि कामी, सार्की, दमाई आदिहरू पनि बसोबास गरेका छन्। जुत्ता बनाउने, कोदाली, हलो, हंसिया बनाउने, लुगा सिउने काम यिनैबाट हुन्छ। धिमाल आइमाईहरूलाई आफ्नै घरको तानमा बुनेको घरबुना कपडाबाट नै काम चल्छ। पुरुषहरूको लागि दमकबजार विराटनगर आदि ठाउँबाट कपडा किनेर सिलाउनुपर्छ। सिलाइको ज्याला पैसा दिइन्छ। धिमालको आर्थिक स्थितिलाई बलियो अथवा निर्बलियो बनाउने राम्रो कृषि र राम्रो उब्जनीमा निर्भर गर्दछ। अतः यी धिमालको आर्थिक स्थितिको मुटुनै कृषि हो।

परम्परादेखि नै धिमालसमूह पैतृक प्रधान (Patrilo-cal) जाति भएकोले परिवारका सबै दाजुभाइलाई बाबु आमाको मृत्यु नभएसम्म एकै सूत्रमा गाँस्दै आउने संस्था भएको छ। तिनीहरू एउटै धुरीमुनि बस्दछन् र एउटै चूलोमा खाना खान्छन्। परिवारका प्रत्येक भाइ पैतृक संपत्तिको लागि बराबरी हिस्सेदार हुन आउंछन्। प्रत्येकलाई आफ्नो संपत्तिको दायित्व भएकोले बाबुको मृत्युपछि अर्को रूप लिनुपर्दछ जसको कारणले गर्दा साना साना परिवारको जन्म हुन्छ। गाउँबाट हालै विकसित भएको दमकबजार भएकोले धिमालहरूलाई चाहिने वस्तु त्यहीबाट प्राप्त हुन्छ। साथै अरू आवश्यक चीजहरू प्रत्येक बुधवार लाग्ने हाटमा किनमेल र बेचबिखन चलिरहन्छ।

विभाजन र खपत

परिवारनै काम गर्ने एकाई (unit) हो। साधारणतया उनीहरूले उब्जाएका बाली र तयार पारेका वस्तुहरू सबै सदस्यहरूमा बराबर विभाजन गरिन्छ। तर यसरी उब्जेका वस्तुहरूको विभाजनले गर्दा कसैलाई पनि आत्मनिर्भरतातिर बलियो गरी उम्भिन दिंदैन। यसको कारण पैदा गरेका चीजबीजहरूको कमीले हो। त्यसकारणले गर्दा उनीहरूको आर्थिक अवस्था सुधार्न अरू काम पनि गर्नुपर्छ। अर्थात् जमीनमा २।३ बाली लगाउनुपर्छ। गाउँमा मुख्य उब्जाउ हुने अन्नहरूमा धान, तोरी, गहुँ, चना चाँहि परम्परागतअनुसार उब्जाइरहेका वस्तु हुन्। तर आजभोलि जुट, आलु, फापर आदि पनि उब्जाउ गरिन थालिएको छ। गाउँलेहरूको प्रधान खाना भात हो।

परिवार आफ्नो घरमा बस्दछ जुन घर आफ्नै सदस्यहरूको परिश्रमले बनाइएको हुन्छ। खाना आफैले बनाउंछन्। आफूलाई चाहिने अरू दैनिक उपभोगका वस्तुहरू उत्पादन गर्दछन्। घरको छाना बनाउने र खेती गर्न परिश्रमीहरूको आवश्यकता परेमा उनीहरूले गाउँका अरू परिवारबाट ल्याउंछन्। उनीहरूलाई बिहानको खाना, दिउँसोको खाजा र चुरोट आदि दिन्छन्। खाना खाँदा र खाजा खाँदा धेरैजसोलाई घरमा बनाएको रकसी पनि दिइन्छ। गाउँलेहरूले आफ्नो घरको पछाडि उब्जनी गरेका तरकारीहरू आफूलाई पैसाको जरूरत पर्‍यो भने दमकबजारमा लाग्ने बुधवार हाटमा बेच्दछन्। केरा जस्ता फलदेखि लिएर सुंगुरका रौं पनि यिनीहरूले बेच्ने गर्दछन्। सुंगुरको रौं किन्न अरू गाउँहरूबाट मानिसहरू गाउँ गाउँमा आउंछन्। यिनैबाट आएका रुपियाँनै यिनीहरूको मुख्य बाहिरी आमदानीको स्रोत हो। यसका अतिरिक्त धान पनि प्रत्येक परिवारले बेच्दछन्, जसबाट प्राप्त पूँजीले घरको अरू आवश्यक कुरा किनिन्छ। आफ्नो पूर्वजदेखि, चलि आएको चलनमा यिनीहरूको अति विश्वास छ त्यसैले यिनीहरूले लिम्बूहरूले जस्तै गाईको मासु खाँदैनन्। सुंगुर, कुखुराको मासु, माछा, यिनीहरू खूबै खान्छन्। धेरै वर्षअगाडि यिनीहरूले मूसा पनि खान्थे। आजभोलि यसको व्यवहार खूबै कम भएको छ।

प्रत्येक धिमाल परिवारको आँगनको एउटा छेउमा सुंगुर पाल्ने खोर हुन्छ। अर्कातिर आँगनको एउटा कुनामा तान र चर्खा पनि रहन्छ। तान बुन्ने काम प्रायः फुसंदको वेलामा आइमाईहरूले पूस माघमा गर्दछन्।

सुंगुर पाल्ने चलन धेरै पुरानो हो। पहिले पहिले सुंगुरको

बोसोबाट तेल निकाल्ने गर्दथे । यसरी मासु र बोसोबाट उनीहरूले आर्थिक लाभ लिइराखेका थिए । एकपल्टमा निककै मात्रामा तेल निकाल्थे । त्यसैले तरकारीमा राख्न भुटुनको काम गर्दछ र बत्ती बाल्ने काम दिन्थ्यो । तर आजभोलि धिमालको परिवारमा यस कुरामा पनि परिवर्तन आइसकेको छ । कोही कोही त सुंगुर पाल्न र खान पनि घृणा गर्ने भइसकेका छन् । यो चाँहि कट्टर हिन्दूहरूको संगतको कारणले गर्दा भएको हो ।

जग्गाको कमोतमा व्यवस्था

झम्मुझारा, चडकपाडा, अर्नागाछी, दोघरे, टुकुरपानी, ताराबारी र अडियामलमध्ये कुनै पनि धिमाल बस्ने गाउँ मालपोत तिर्ने ठाउँ होइन । तर यस्तै विभिन्न गाउँहरू मिलेर एउटा पंचायत बनेको छ । भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गरिएकोले धेरै कृषकहरूलाई फाइदा भएको छ । भूमिसुधार लागू हुनुअगाडि प्रत्येक गाउँमा सरकारले विश्वास दिएर राखेको एक जना जिम्बावाल हुन्थ्यो । यिनै जिम्बावालले जमीनको मालपोत उठाएर सरकारले स्थापना गरेको माल अड्डामा बुझाउने गर्दथे । मालपोत उठाइदिएको बापतमा जिम्बावालले सरकारबाट पारिश्रमिक पनि पाउँथे । आजभोलि दमक पंचायतमा जग्गा धनीको नामावली रहेको छ र मालपोत उठाउने कार्य यसै पंचायतले गर्दछ । पछि पंचायतलाई दश प्रतिशतको दरमा उठेको पैसा मालले दिने गरेको छ । भूमिसुधारपछि जग्गाको नापी गरी विभिन्न रूपमा जग्गालाई विभाजित गरेको छ । जसअनुसार जग्गालाई अवल, दोयम, सिम र चाहार भनिएको छ । अवल र दोयम मलिलो सिचाइयुक्त सुविधा भएको जमीन हो जसको मालपोत प्रति बिघा ५२। रु. र ३६। रु. तिर्नुपर्छ । त्यसै गरी सिम र चाहारलाई २७।- र २४।- रु. तिर्नुपर्दछ ।

परिवारका प्रत्येक सदस्यले जग्गामा काम गर्दछन् । त्यसैकारणले गर्दा प्रत्येक पुरुष सदस्यहरूको परिवारको जग्गामा बराबर अधिकार हुन्छ । परिवारमा भएको संपत्तिको बराबर हिस्साको अधिकार उसमा पनि रहन्छ । पैतृक संपत्तिलाई छोराहरूमा बंशपरम्परागत चलनअनुसार बाँडिन्छ । अनि त्यसै संपत्तिको एक एक अंश आमाबाबुलाई पनि दिनुपर्दछ । जग्गा बाँडिसकेपछि तुरुन्त आफ्नो आफ्नो जग्गालाई दर्ता गराइन्छ । दर्ता गराइराखेपछि भाइभाइमा बराबर झगडा हुँदैन भन्ने धिमालहरूको भनाइ छ । यसरी दर्ता भएपछि जग्गाको हकवाला अर्थात् मालिक एक जनाको सट्टा अरु भाइहरू पनि हुन्छन् जसको फलस्वरूप भाइभाइको सम्बन्ध

फराकिलो हुँदै जान्छ । बाबुआमालाई छुट्ट्याइएको संपत्तिको हकदार उनीहरूको शेषपछि त्यही छोरा हुन्छ जसले आमाबाबुलाई आर्थिक आधार दिई हेरविचार गरेको हुन्छ र उनीहरूको मृत्युमा अन्त्येष्टिक्रिया कर्म आदिमा लागेको खर्च बेहोर्छ ।

खेती गर्ने बिधि

कृषिसम्बन्धी व्यवसायको दिन पन्जिका चैत वैशाखदेखि प्रारम्भ हुन्छ र मंसिर पूषमा खतम हुन्छ । यसरी वर्षको दश महीनामा कृषिको कार्य भइरहन्छ । धान सबैभन्दा प्रथम र मुख्यवाली हो यस गाउँको लागि । यसको खेती प्रारम्भ हुने वेलामा उभौली, ढडढडे मेला हुन्छ । धानको बाली काट्ने समय मार्ग महीनामा हुन्छ । तर यस बालीको अगाडि तोरी, फापर, कही कही मकै, चना जस्ता अन्नहरूको खेती पनि गरिन्छ । राम्रो धानलाई धिमालहरू इगासभ्या, जैग्यास्मा, बराम, दधिना, बारालिक्ती भन्दछन् । अनि अलिक नराम्रो धानलाई मुसुन्दीलिक्ती, स्येकालिक्ती र कामा भन्दछन् ।

हिउदेवाली र वर्षेवाली चाँहि जाडो र गर्मीको आधारमा छुट्ट्याउन सकिन्छ । चैतको महीनादेखि नै सुख्खा जमीनलाई जोत्न थालिन्छ । गत वर्ष काटिएको बालीको पराल र टुक्रा-टुक्राहरू खेतमा जम्मा गरिन्छ र बालिन्छ । पछि यसैलाई गोबरको साथै मलको रूपमा ठाउँठाउँमा छरिन्छ । खेतको माटोलाई तीनपल्ट सम्म फोरेर समथल बनाइन्छ । यतिगरेपछि खेतमा आसपासको कुलोबाट पानी बगाउने काम गरिन्छ । खेतका झारहरू केही भएका कुहिन थाल्छन् । आली लगाइन्छ । अनि श्रावण महीनामा रोपाईं शुरू गरिन्छ । करीब करीब चार बिघा जमीनलाई चार मन जति बीउ चाहिन्छ । बीउ गोबरमा ढड्याएको बीउमा टुसा पलाउन थाल्छ । अनि तीनचार दिनमा बीउ उम्रिन थाल्छ । अनि बाईस तेईस दिनदेखि रोपाईं गर्ने काम पुरुषबाटर्ने गर्नुपर्छ । प्रथम बीउको बिरुवा स्त्रीले रोप्न हुँदैन । रोप्यो भने राम्रो उब्जाउ हुँदैन भन्ने अटूट विश्वास यिनीहरूमा छ । परिवारले कृषिसम्बन्धी क्रियाकलाप आफैले हेर्दछन् । तर खेत खन्ने काम, डल्ला फोर्ने काम र रोपाईं गर्ने काममा अरूको पनि सहयोग हुन्छ । यो कामचाँहि गाउँलेहरूको आदानप्रदानको आधारमा हुन्छ । एक दिन एक जनाकहाँ रोपाईं गरेपछि अर्को दिन अघिल्लो परिवारको सदस्य पनि रोपाईं गर्न जाने गर्छन् । यस्तो समयमा आपसको सहयोगको ठूलो आवश्यकता पर्दछ । धेरैजसो परिवारको जग्गा धेरै नहुनाले कृषकले शान्तिपूर्वक खेती गर्दै चलाउँदै आएका छन् ।

कृषि औजारहरू

सांसारिक व्यवहार र जीविकाको लागि खेती गर्नुपर्दा विभिन्न कृषि औजारका सामग्रीहरूको पनि आवश्यक पर्दछ। यी औजारहरूको विकासक्रम मानिस जति पुरानो छ त्यति नै पुरानो छ।

कृषिको अत्यन्त आवश्यक औजारमा सबैभन्दा प्रधान हलो हो। त्यसपछि कोदालो, हँसिया, फुकसु, पटाहा, बन्चरो आदि हुन्। यी सामग्रीहरू कृषिकार्य र घरेलुव्यवहारमा पनि साधारणतया उपयोगमा ल्याइन्छन्। सबै औजारहरूको काम गर्ने धारहरू स्थानीय कामीहरूले बनाउँछन्। यी फलामे औजारहरूको बिड काठको हुन्छ। हलो जोत्ने काम केवल पुरुषले मात्र गर्दछन्। हलो जोत्ने कार्यमा प्रशस्तमात्रामा बलको आवश्यकता पर्ने भएकोले यो कार्य महिलाबाट हुन सक्दैन। खुकुरी, बन्चरोको उपयोग चाहिँ विभिन्न काठपात र बाँसको चोया बनाउने काममा ल्याइन्छ। यो हतियार नेपालीको मुख्य हतियार हो जसले आफ्नो आवश्यक वेलामा जीवन बचाउने कार्यमा ठूलो सहयोग गर्दछ। आइमाईले भन्दा लोने मान्छेले नै बढी मात्रामा यी हतियारहरू चलाउन सक्दछन्। कोदाली र फुकसु जमीनका डल्लालाई समथल गर्ने काममा लगाइन्छ। बन्चराको काम दाउरा र ठूलो ठूलो रूख काट्नु हो। हँसियाले धान पाकिसकेपछि काटिन्छ। चक्कु र सैगी र चुल्लेसीहरू विशेषतः भान्सामा तरकारी काट्ने काममा उपयोग गरिन्छ।

धेरै किसिमका भकारी, डोको, नाङ्गलो, डाली आदि बाँसबाट बनाइन्छ र अन्न थुपारेर राख्ने र केलाउने काममा ल्याइन्छ।

परिवारमा कार्यविभाजन

दमक पंचायतका विभिन्न गाउँहरूका अतिरिक्त झापा जिल्लामा पर्ने शनिश्चरेको पूर्वपट्टि पर्ने केही गाउँ कारकोशीदेखि पश्चिमतिर र तेलकुडी, बयरवन, आमबाडी, बालुबथान, बारघरे आदि ठाउँका धिमाल परिवारमा स्पष्टरूपमा आफ्नो आफ्नो कार्यविभाजन गरिएको छ। यस प्रकारको कार्यविभाजनको विस्तार परिवारका सदस्यहरूको उमेर एवं आइमाई वा लोग्नेमान्छेको उमेर र संख्या हेरेर गरिन्छ। १९१२ वर्षका केटाकेटीहरू, २०१२ वर्षभन्दा मुनिका केटाकेटीहरू, वयस्क भइसकेका २५ वर्ष यताका स्त्री पुरुष र

६० वर्षसम्मको बूढाबूढीहरूका उमेरको आधारमा कार्य विभाजन गरिन्छ। परिवारको बाठो र बुद्धिमान् लोग्नेमान्छेले आफ्ना घरको आर्थिक तथा सामाजिक गतिविधिको बारेमा निर्णय लिन्छ र सम्पूर्ण परिवारलाई निर्देशन दिन्छ।

केटाकेटीहरूले बिहानभरि घरमा भएका सानासाना नानीहरू हेर्दछन् र आमाले भान्साको काम गर्न पार्छिन्। दिउँसभरि तिनीहरू प्राथमिक स्कूलमा पढ्न जान्छन्। ठूला ठूला केटाकेटीहरू हाई स्कूलमा जान्छन् जुन दमक बजारभन्दा उत्तरतिर पर्दछ। धिमालका धेरै केटाकेटीहरू आजभोलि हाईस्कूलमा पढ्ने लायक भएका छन्। त्यसपछि स्कूलबाट घर आएर केटाकेटीले घरमा आमाबाबुलाई सक्दो सहयोग गर्दछन्। गाईवस्तुलाई घांस दिनु, गोठ सफा पार्नुदेखि लिएर किचेन गाडेनमा तरकारी रोप्ने कामसम्म गर्दछन्। घरमा पालेका गाईवस्तु र कुखुरा, सुंगुरलाई दानापानी दिने र वर्षातिको समयमा माछा मार्ने काम पनि गर्दछन्। वयस्क भइसकेका स्त्री पुरुष दुवैथरिले विभिन्न कामको जिम्मेवारी लिन्छन्। बिहान बेलुकीको खाना बनाउनु र दिउँसोको खाजा बनाउनु आइमाईको मुख्य काम हो। फुसंदको समयमा घरको आँगनको एकातिर रहेको तानमा बसेर पेटाने बुन्ने काम पनि आइमाई-हरूकै हो। त्यस्तै गरेर पुरुषले घरको छाना बिग्रेको भए बनाउने काम र घर भत्केबिग्रेको बनाउने काम गर्दछन्। गाउँ छरछिमेकीमा काम आइपरेको वेलामा गएर सहयोग गर्ने असाद्धै राम्रो चलन छ। यस्तो किसिमको अवस्था विवाह, मृत्यु आदिमा पर्दछ। प्राकृतिक प्रकोप र आगोले घर जलाएको समयमा पनि यस्तो किसिमको सहयोगको अति नै जरूरत पर्दछ। घरका बूढाबूढीहरू सानासाना नानीहरू र घरलाई कुरेर बस्दछन्।

घरका पाल्तु गाईवस्तुहरू

गाउँमा गाईवस्तुहरू चराउने प्रशस्तै ठाउँ छैन तापनि अधिकांश परिवारमा बाछ्या, गाई, भैसी, राँगो, गोरु, सुंगुर, कुखुरा आदि पाल्ने गर्दछन्। एउटा परिवारमा जम्मा दश एघार जोडा गोरु र गाई भएको देखियो। तराई प्रदेश भएकोले जग्गामा जोत्नलाई गोरु अत्यन्त आवश्यक पर्ने भएकोले प्रत्येक परिवारले गोरुलाई सानैदेखि राम्ररी पाल्ने गर्दछन्। यसका अतिरिक्त गोरुले मालसामान ढुवानी गर्न बयलगाडा पनि तान्छन्। गोठमा जम्मा भएको गोबर र झारपात जमीन-लाई मलिलो बनाउनलाई सहायता गर्दछ। त्यसैले प्रतिशतको आधारमा हेर्ने हो भने विभिन्न गाउँको परिवारमा ६०।६५%

पाल्नु जनावरहरू भएको पाइन्छ। धेरै नै हुनेखाने धिमालको घरमा मात्र गाईभैसी दूधको लागि पालिन्छ। बाछ्या पाठाभन्दा कुखुरा र सुंगुरनै बढी पालिन्छ। यिनीहरूको मासु घरमा कोही जन्मदा, विवाह उत्सव हुंदा, मृत्युपछिको भोजमा र घरमा विशेष पाहुनाहरू आउँदा मात्र खाउने चलन छ। बाछ्याहरू धेरै भए लायक भएपछि अरूलाई बेचिने पनि हुन्छन्। गाई गोह बेचबिखन गर्ने कुरामा उधारो चल्दैन, नगद नै दिने लिने गरिन्छ।

व्यापार

धिमालका केही चार पाँच धनी परिवारले मात्र व्यापार गर्दछन्। व्यापार भनेर थोक व्यापार र कपडा लत्ता बेचबिखन गर्दैनन्। जस्तै—महावीर धिमाल, लहु धिमालका आफ्नै जीवगाडी छन् जुन यिनीहरूले भाडामा लगाएका छन्। दमक, भद्रपुर, पानीट्यांकी, धरान, विराटनगर, इटहरीसम्म भाडामा यी गाडीहरू चलिरहेका छन्। महावीर धिमाल यहाँको सबैभन्दा बढी जग्गा भएको मुखिया हुन्। उनी हाम्रो अध्ययनको समयमा कुनै पनि सहयोग दिन अनकनाएका थिए।

यिनीहरूको मुख्य बाली धान हो र यसको बिक्रीवितरण पनि हुन्छ।

धिमालका घर र मुख्य खाना

मानवीय समूहलाई आर्थिक गतिविधिको आधारमा अनुसन्धान गरेर उनीहरूको व्यवहार र सामाजिक परिपाटीको विभाजन छुट्ट्याउन सजिलो पर्दछ। सामाजिक जीवनको मूल जीवनोपार्जनको आधारशिला आर्थिक परिस्थितिनै हो। यसैबाट कुनै ठाउँका निवासीको बसोबासको तरीका, चालचलन र रहनसहन थाहा पाउन सकिन्छ। यसैको सिलसिलामा कृषि र अन्य कार्यको विवेचना हामीले माथि गरिसकेका छौं। तल चाहिँ उनीहरूको घरको बयान (किसिम) र मुख्य खानाको बारेमा विश्लेषण गरिनेछ।

झम्झुझार, चडकपाडा, अनाखाडी, दापगाछी, ताराबारी दोघरे, कारकोशी र बयरवनका धिमालहरूका घर पहाडमा बसोबास गरेका मगर, राई, लिम्बू, गुरुङ, क्षेत्री र ब्राह्मण-हरूको जस्तो टाढाटाढा र फैलिएर गई छरिएको हुँदैन। यहाँका गाउँमा घरहरू प्रायः एउटै परिधि (area) मा

अवस्थित रहेका छन्। धेरैजसो घरहरू फुसका छन्। घरका भित्ताहरूमा ढुंगा अथवा ईट हुँदैनन्। छाना परालको हुन्छ। कुनै कुनै घरहरू काठ काठले बनाइएको हुन्छ जो ठूला ठूला काठहरूले अड्याइएको हुन्छ। यस्ता घर दुइतले हुन्छन् जसमा एउटा जगसमेतको तला हुन्छ। घरको मूल ढोकाको अगाडि बरण्डा हुन्छ। घरको माथि जानलाई बरण्डा काटेर जानुपर्छ। संयुक्त परिवारको घरमा एउटा दुइटा कोठा परिवारको विवाहित सदस्यले पाउँछ। उनीहरूको भान्साघर बेग्लै हुन्छ। हाल बनाइएको नयाँ किसिमको घरमा बाहेक अरू घरमा साना साना झ्याल देखिन्छन्। काठका खाट खास गरीकन सुत्नको निमित्त उपयोगमा ल्याइन्छन्। बैठककोठा विभिन्न क्यालेण्डर र चित्रले सजाइएको हुन्छ। बत्ती सानो टुकीको अथवा लालटेनको हुन्छ।

कुन घर धनीको हो भन्ने कुरा घरको अवस्था, गाई गोह, बाछ्या, सुंगुर, कुखुरा कति पालिएको छ र जग्गा कति छ भन्ने तथ्यबाट थाहा हुन्छ।

धिमाल परिवारहरूको मुख्य खाना भात हो। उनीहरूले उसिनेको चामल भने बनाउँदैनन् र धेरैले मन पनि पराउँदैनन्। दिनदिनैको लागि चाहिने धान घरका आइमाईहरूले बिहान सबेरै ओखलमा कुट्छन्। ओखलमा धान कुट्ने चलन धेरै पुरानो हो। (फलक ५ क) ८।१० वर्षको उमेरदेखि नै केटीहरूले ओखलमा बिहान सबेरै धान कुट्ने कारणले गर्दा नै होला उनीहरूको हात पाखुरा निकै गठिलो र स्वास्थ्य बलियो देखिन्छ। ढिकी थोरै मात्रामा प्रयोग गरिन्छ। एक ओखलीमा पाच छः जना आइमाईलेसम्म एकै पल्टमा धान कुट्दछन्। धिमाल जातिमा ढिकीमा कुटेको चामल खाने चलन छैन।

ओखली बनाउने तरीका

ओखलीलाई धिमाल भाषामा सिम भन्दछन्। धान कुट्ने ओखली अर्थात् सिमको बच्चालाई मुसली अथवा उनी-हरूको भाषामा खुन्दी भन्दछन्।

गाउँको वरिपरि पाइने सखुवा रूखलाई ताछेर चिल्लो बनाइकन तलमाथि च्याप्टो गराइन्छ। ओखली (सिम) करीब ३ हात जति लम्बाइको र डेढहात जति चौडाइ भएको हुन्छ। एक पाथीदेखि लिएर दुइ पाथीसम्म एक धानमा धान कुट्न सकिन्छ। ढिकीमा कुटेको भन्दा ओखली (सिम) मा कुटेको चामल राम्रो र स्वादिलो हुन्छ। ढिकीमा जस्तो एक

जनाले धान चलाई राख्नु नपर्ने हुनाले यो चलन स्वास्थ्यकर र बेश लागेको हो उनीहरूलाई।

धान कुट्ने ४।५ हात लामो एउटा मुशली (खुन्दी) हुन्छ जसको फेदमा फलामको दाँती बनाएको हुन्छ। यसलाई केटीहरूले एकचोटि माथि अर्को चोटि तल लगेर धान कुट्दछन्। त्यसबाट उत्पन्न भएको शक्तिको चाप र दाँतीले धानको बाहिरी भाग मुस भएर निकल्छ।

धिमालहरू गाई गोरुको मासु खाँदैनन्। यस कुरालेनै उनीहरूलाई लिम्बूबाट अलग्याउन सजिलो पर्छ। तर बखत-बखतमा कुखुरा, माछा हाट लागेको वेलामा किनेर ल्याएपछि रक्सी र सुंगुरको मासु खान्छन्। मासु भन्ने वस्तु एउटा पर्वको विशेष खाना हो। साथै कुनै पाहुनापाछा आएको वेलामा खाने खुवाउने मुख्य स्वादिष्ट तरकारी पनि हो। गुन्द्रुक, सिन्की खाने चलन ज्यादा नभए पनि कहीं कहीं छ।

पिउने वस्तुमा पहाडमा जस्तो मही, दूध, दहीको चलन छैन। दूधविनाको चिया खान्छन्। चियामा थोरैले मात्र दूध राखेर खान्छन्। जाँड, रक्सी उनीहरू खूब पिउँछन्। जाँड र रक्सी उनीहरूको सामाजिक तथा पर्व र मेला आदिमा चाहिने अतिनै महत्वपूर्ण कुरा हो। भोजभतेर तथा अन्य कार्यमा भातको साथै, दाल, मासु, घिउ, तरकारीको चलन पनि निकै चलनचल्तीमा आएको छ। बजारमा पाइने मसलाहरू जस्तै, जीरा, धनियाँ, लसुन, प्याज खुर्सानी, बेसार र अदुवानै यिनीहरूको मसला हो। अदुवा, लसुन, प्याजवाहेक जीरा आदि यिनीहरू आफैले उब्जाउँदैनन्।

जाँड र रक्सी बनाउने तरीका

गाउँका धिमालपरिवारहरूले भनेअनुसार जाँड रक्सी बनाउने स्थानीय तरीका यस किसिमको छ। खास गरेर नेपाल अधिराज्यका विभिन्न जाति उपजातिले बनाउने विधिअनुसार जस्तै झापाका यी पुराना आदिवासी तर हाल एक जातिमा विकास गरिसकेका धिमाल समूहले पनि रक्सी र जाँड साधारणतया कोदो तथा अन्य अन्नबाटनै बनाउँछन्। कोदो मधेशमा कम मात्रामा खेती हुने भएकोले जाँडभन्दा रक्सी बनाउनेनै ज्यादा चल्तीमा देखिन्छ तापनि जाँड बनाउने तरीकाको यहाँ संक्षिप्त वर्णन गरिन्छ।

केही मात्रा कोदोलाई सबैभन्दा अगाडि राम्रोसंग

उमालिन्छ। त्यसपछि घाममा सुकाइन्छ। त्यसपछि स्थानीय गाउँमा बनेको उमालिएर ढड्याइएको कोदो एक ठाउँमा मिसाइन्छ। त्यसपछि उक्त कोदोलाई थुन्सेमा राखेर करीब २४ घन्टासम्म थुन्सेको मुखलाई राम्ररी हावा नछिर्ने गरी कपडाले ढाकिन्छ। त्यसपछि घ्याम्पामा कम्तीमा पनि २३।२४ घन्टासम्म राख्नुपर्छ। अब जाँड तयार भएको हुन्छ। अनि यसैलाई जाँड भनिन्छ। जतिदिनसम्म जाँडलाई घ्याम्पामा राखिन्छ त्यति कडा र स्वादिलो हुन्छ।

प्रायः जाँडलाई तीन हप्तासम्म घ्याम्पामा राख्नेपर्छ। त्यसपछि सबै तरल पदार्थ घ्याम्पाको सतहमा तैरिइरहेको हुन्छ। त्यसपछि जाँडलाई तामाको ठूलो भाँडामा (फोसीमा) राखिन्छ। अनि फोसी फेरि आगो बलेको चूलोमा राखिन्छ। त्यसमाथि अर्को भाँडा जसको तल्लो भागमा प्वालहरू भएको हुन्छ। त्यस प्वालबाट बाफ माथि पुग्छ। भाँडाभित्र एउटा सानो माटाको अर्को भाँडो राखिन्छ। त्यसलाई नामी भनिन्छ। ठूलो अर्को माटाको भाँडोका तल्लो भागमा एउटा चुच्चो भएको तामाको भाँडा नामीतिर फर्काएर राखिन्छ। सम्पूर्ण भाँडाको जोर्नीहरूलाई बाहिर बाफ निस्कन नसक्ने गरेर माटाले थुनिन्छ। तलतिरबाट आगो बालेपछि, तातो रापले गर्दा जाँड उम्लन थाल्छ र बाफ माथितिर जान्छ। माथिल्लो भाँडामा चिसो पानी राखिएको हुन्छ। यसरी तलबाट आएको बाफ जबमाथि आएर चिसो पानीलाई छुन आउँछ त्यहाँबाट थोपा थोपा गरेर रस नामीमा खसन् थाल्छ। यसै गरी थोपा थोपा जम्मा भएको झोललाई रक्सी भनिन्छ। जब चिसोपानी तातो हुन जान्छ, त्यसलाई फ्याँकेर बराबर अर्को चिसो पानी राख्नुपर्छ। उक्त पानीलाई तीनपल्ट सम्म फ्याँकेर गराइएको रक्सी चाही सबभन्दा कडा र असल रक्सी मानिन्छ। जति धेरै पानी बदलेर रक्सी बन्छ त्यति नलाग्ने रक्सी बन्छ (फलक ५ ख)।

मानिसहरूले आफ्नै स्थानीय उब्जाउ भागको अन्नबाट आफ्नो खाना तयार पार्छन् र उनीहरूले संघै सकभर थोरै मात्रामा खर्च गर्ने प्रयास गर्दछन्।

माछा मार्ने क्रिया

मानिसले जमीनमा शिकार गरेर जानवरलाई जम्मा गर्दछ र पानीमा बस्ने प्राणीलाई जस्तै माछालाई पनि कुनै न कुनै उपायबाट जम्मा गर्दछ। धिमालहरू पनि आफ्ना गाउँका वरिपरिका नदी, खोलाहरूमा पानी परेको वेलामा र पानी

जम्मा भइरहेको वेलामा माछा मार्न निस्कन्छन् । हिले, टङ्का चिडरी तथा रहु आदि माछाहरू उनीहरूलाई श्रीधिनै मन पछन् । धिमालहरूले माछालाई अनादिकालदेखिनै मन पराउँदै आएका हुन् । साना साना माछालाई मार्न दिउँसो-देखिनै साना ठूला केटाकेटीहरू जाल लिएर जान्छन् ।

धिमालहरूले चलनचल्तीमा ल्याएका माछा मार्ने जालहरू पोही, चाउकी, डुडरी एवं सोल्टी जाल हुन् । माछा मार्ने काममा व्यस्त भएका आइमाईहरू पनि धेरै देखिन्छन् (फलक ६ क, ख) माछा समाती ल्याएर उनीहरूले सोल्टी जालमा राख्दछन् । यसरी जम्मा गरेर ल्याएको माछाले उनीहरूको त्यो दिनको स्वादिष्ट तरकारीको काम दिन्छ । माछामासुमा यस जातिको ठूलो चाह छ । माछामासुको चाहले गर्दा यो प्रमाणित गर्दछ, यी जाति पूर्वसमयमा अर्थात् केही वर्षअगाडि शिकारी थिए । त्यसैले यिनीहरूको शिकार गर्ने चाह र प्रवृत्ति वंशपरम्परागत अद्यावधि चलिआएको देखिन्छ । धिमालले चलनचल्तीमा ल्याएका जालहरू स्थानीय जंगलमा प्राप्त निगालोको चोया, बाँसको चोया तथा अन्य वृक्षादिको धागो (धर्सा)ले बनेका हुन्छन् ।

कृषिसम्बन्धी कार्यमा र नयाँ घर बनाउँदा अपनाउने धार्मिक विश्वास

न्वागी खाने चलन

न्वागी (First feeding) खाने उत्सवले त्यहाँका निवासीहरूको आर्थिक व्यवस्थाको महत्वलाई दर्साउँछ । अरू त्यस्ता धार्मिक कुराहरू पनि छन् जसले धर्मलाई भन्दा आर्थिक दृष्टिकोणलाई नै पुष्ट्याउँछ । जस्तै ढडढडे मेला धिमाल समूहको ठूलो पर्व हो जुन वैशाख जेठतिर बसेंन मनाइन्छ । त्यति बेला उनीहरू आफ्नो धान काटेर जम्मा गरी बेचबिखन गरेर बसिरहेका हुन्छन् ।

न्वागी साधारणतया कार्तिक मार्गतिर खान्छन् । न्वागी खाने वेलामा उनीहरूले आफ्नो पुरेतलाई दिन ठीक गर्नको लागि खबर पठाउँछन् । त्यसपछि यिनीहरू सबैले आफ्ना इष्टमित्र, दाजुभाइ, छरछिमेकीहरूलाई समय तोकेर पठाउँछन् । त्यसकारणले प्रत्येक परिवारले बेग्लामेग्लै रूपमा पुरेतलाई सोध्नुपर्दैन । त्यसरी उनीहरू सबैले एकै समय पारेर मनाउने गर्दछन् । पुरुष धिमालले धान काट्ने वला भएपछि ल्याउँछ र सर्वप्रथम आफ्नो कुलदेवतालाई

छुट्याउँछ । शलबहादुर धिमालले भनेअनुसार उनले पनि आफ्नो कुलदेवतालाई सर्वप्रथम चढाउँछन् ।

तर अर्को परिवारको एकजना सदस्यले भने सबैभन्दा पहिले अन्नदेवतालाई नै चढाए । न्वागी चढाउनुको आशय अर्को पालिमा राम्रो उब्जनीको लागि मात्र नभएर घरहरूबाट अलक्षितका कुरा र भूतप्रेतलाई पनि पछ्याउनु हो । त्यसै गरेर शनिश्चरे धिमालले सर्वप्रथम आफ्नो पितृलाई चढाए । उनले भनेअनुसार संसारनै भूतप्रेतहरूको कुदृष्टिले भरिएको छ र उनको घर, जंगल र जग्गाको वरिपरि विभिन्न प्रकारका भूतप्रेत, डाँकिनीहरू रहन्छन् । त्यसैले यी भूतप्रेतलाई धपाउन र आफ्नो परिवारको बचाउ तथा असल खेतीको निमित्त उनले हरेक वर्ष नै यस विधिलाई अपनाउँदै आएका छन् ।

खेतमा गएर धान काट्न शुरू गर्दा एउटा घेरा बनाइन्छ जसलाई नदेखिने गरेर परालले अथवा अरू कुनै कुराले ढाकिन्छ । त्यसभित्र धिमालहरूले पिठोको रेखा बनाउँछन् । त्यसभित्र धिमाल जातिको सदस्य बाहेक अरू कुनै पनि मान्छे जान पाउँदैन । यसरी जान नदिएको कारण कुलदेवता रिसाउँछन् भनेर हो । त्यसै दिन उनीहरूका परिवारका जति पनि सदस्य मरेका हुन्छन् तिनीहरूलाई पितृको नाममा कुखुराको बलि दिइन्छ । कुखुरा काट्ने कार्य आइमाईबाट गराउनुहुँदैन । भात पकाएर बनाएको अथवा पिठोको पिण्ड जति पितृ छन् त्यति बनाएर लहरै केराको पातमा राख्दछन् । पिण्ड जतिवटा बनाइन्छ त्यतिवटानै कुखुराको बलि दिनुपर्ने चलन छ । यसरी कुखुराको रगतले पिण्डलाई रातै बनाउँछन् । अनि उनीहरूले रक्सी, मासु, चिउरा, जाँड खाएर हंस्यौली गर्दछन् । रक्सी र जाँड नपिउने कोही हुँदैनन् । अनि बडो व्यस्त र मस्तसंग हर्षोल्लासका साथ मात्तिएर आनन्द मनाउँछन् ।

औंसी र पूर्णको दिन हलो जोत्दैनन् । राई र लिम्बूहरूले पनि धिमालले जस्तै कुलपितृलाई नै न्वागी चढाउँछन् । यस कुरामा पनि धिमालको रीतिस्थिति राई लिम्बूसंग नजीकै हुन आउँछ ।

घरको किसिम

घरको किसिमको कुरालाई लिएर सोध्नुपर्छ गर्दा अधिकांश तथ्यांक दिने व्यक्तिहरूले एउटै किसिमको कुरा उल्लेख गरे । धिमालले आफ्नो पुरेत (Priest) द्वारानै घडेरी देखाउँछन् । अथवा धिमाल ज्योतिषीबाट यो काम गराउँछन् । नभए बाहुन ज्योतिषी चाहिँ दमकबजार, ताराबारी, अनाखाडी गौरीगंज, कारकोशी, जहाँको भए पनि, बाट हुन्छ । त्यही

ज्योतिषी अथवा धिमाल पुरेतले माटो हेरेर परिवारको भविष्यको बारेमा राम्रो सल्लाह दिन्छन् । घर बनाउनुभन्दा अगाडि घडेरीलाई पूजा गरिन्छ, रक्सी र कुखुराको बलि चढाइन्छ । बत्ती, धूप बालिन्छ । घर बनाइसकेपछि घरचैसे भन्ने पूजा हुन्छ । त्यसपछि मात्र प्रथमपल्ट घरभित्र पसिन्छ । यसको उपलक्ष्यमा कुलदेवता पनि पूजिन्छ । अनि पूजाआजापछि सगोत्री र इष्टमित्रलाई भोज खुवाइन्छ । भोजमा रक्सी, चिउरा, सुंगुरको मासुकोनै प्रधानता पाइन्छ ।

घर बनाउंदा प्रायः सबैले घरको मोहडालाई पूर्वतिर अथवा दक्षिणतिर फर्काउनुपर्छ । कहिलेकाहीँ पश्चिमतर्फ फर्काए पनि उत्तरतिर भने फर्काउनुहुंदैन । यस्तो गर्नुको कारण सोझा घरवालाले यस्तो गरेर बनायो भने घर फाप्दैन कहिले कहिले त मृत्युसम्म हुनसक्छ भन्ने विश्वास भएकोले हो भने । यदि घर पश्चिमतर्फ फर्काइयो भने घरवाला कहिले पनि श्रीसंपत्तिवाल हुंदैन भन्ने विश्वास चलिआएको छ । त्यसकारणले धेरैजसो धिमालहरू बस्ने घर प्रायः पूर्वतिर फर्केका हुन्छन् ।

खाना

ताराबारी, आमबारी, झम्झुझार, लामागाउँ, चडकपाडा, अडियामल, दोघरे, अर्नाखाडी, दापगाछी, हुकुरपानी आदिका धिमालले बाहेक अरू कुनै जातिले पनि खानेकुराको संबन्धमा लिएर कुनै किसिमको पूजाआजा गर्दैनन् । तर धिमालले भने आफ्नो गच्छेअनुसार कुलदेवताको पूजाआजा गर्दछन् । यो पूजाआजा गर्नुको मतलब केवल आफूले गरेको पापबाट मुक्त हुन मात्र हो । यहाँका निवासी विशेष गरेर धिमालजाति अत्यन्त आस्थवान् छन् र उनीहरूलाई आफ्नो गाउँको खोलानाला, नदी र जंगलमा भएका भूतप्रेत र प्राकृतिक प्रकोपको विश्वास छ । पहाडको नजीकै जंगलको छेउछाउमा एवं मलेरियाको प्रकाण्ड र चाँडै वर्षा भएको ठाउँमा अनन्तकालदेखि बस्ती आउन परेको भएर होला यस जातिलाई प्रकृतिको आधारमा बाँच्नुप्यो । त्यसैले गर्दा यी धिमालहरू धेरै कालदेखि आस्थवान् हुंदै आएका छन् । सधैं तिनीहरू ईश्वरसंग क्षमा मागी, भर पर्दै साधारणदेखि लिएर खतरनाक प्राकृतिक प्रकोपबाट पनि बच्दै आएका छन् । शनैः शनैः कृषि पेशामा लागेका जनताहरूको अगाडि जंगलको छंटनी र मलेरियाको जडलाई नै उडाउने काम भयो । त्यति बेलादेखिनै बरू यस्ता पूजाआजाको चलन उनीहरूको कृषिपेशाको अर्थतन्त्रमा देखापर्न थालेको हो ।

विवाह

विवाह उत्सव र भोज

प्रत्येक मानवजाति, समाजमा आफ्नै अस्तित्व लिएर आउंछन् र तिनीहरूको अस्तित्व, एक किसिमले राखिरहन्छन् एवं प्रकारको मानिसहरूको संख्यामा पनि बृद्धि हुंदै जान्छ ।

जुनसुकै मानव समूहमा पनि मानिसहरूको संख्याको आवागमन र प्रत्यागमन जन्मनु र मृत्युमा हुन्छ । तर केटाकेटीहरू जन्मनुभन्दा अगाडि स्त्रीलाई घरभित्र हुल्नु अत्यावश्यक पर्दछ । अनि यसरी एउटा परिवार जोईपोइको संगठन भएर बन्न आउंदछ । विवाहचाहिँ समाजबाट यसरी सामाजिक मान्यता प्राप्त भएको संस्था हो । त्यसैअनुसार धिमाल समूहमा पनि विभिन्न प्रकारको विवाह पाउंछौं । धिमालहरू सधैं बिहाबारी गर्दा आफ्नो जातभन्दा बाहिरको जातसंग गर्दैनन् । उनीहरूको विवाह एकजोग्यामि (Exogamy) प्रकारको हो । मामाको छोराछोरी र फुफूको छोराछोरीसंग बिहाबारी चल्दैन । एउटा धिमालले आफ्नै सहोदर संबन्धीलाई कहिल्यै विवाह गर्न सक्दैन न एउटी धिमाल आइमाईले आफ्नो लोम्नेको जेठोदाई अथवा लोम्नेको काकाको छोरासंग विवाह गर्न नै पाउंछे । तर धिमाल समूहमा पनि आफ्नी स्वास्नीको बहिनी अर्थात् सालीलाई भने विवाह गर्न पाइन्छ ।

दुलही छान्ने काम

अठार, उन्नाइस वर्षको उमेर पुगिसकेपछि मात्र विवाह गर्ने धिमालसमूहको चलन चलिआएको छ । एउटा लोम्ने हुने केटोचाहिँ अवश्य पनि आफ्नो गाँसबासको व्यवस्था गर्न सक्ने हुनुपर्छ र स्वास्नी हुने चाहिँ अवश्य पनि आफ्नो घर र परिवार सुव्यवस्थित ढंगले गर्न सक्ने क्षमता भएकी हुनुपर्छ । हिन्दूहरूका निरन्तर प्रभावले गर्दा धिमालहरू पहिलादेखिनै हिन्दूहरूले जस्तै गर्ने देखासिखी गरिरहेका छन् । तर बालविवाह ठ्याम्मै पाइंदैन । सबैजसो व्यवस्थित विवाह बाबुआमालेनै गराउंछन् । कुनै कुनै बखतमा अव्यवस्थित तरीकाको विवाह पनि हुन्छ । जस्तो यदि कुनै केटा वा केटीले आफू आफूलाई मन पराए र उनीहरू घर छाडेर कतै भागे । यस्तो परिस्थितिमा केही समय बितेपछि धिमालगाउँ या नातेदारहरूमध्येका मुख्य मुख्य व्यक्तिहरूले केटा र केटीको बाबुलाई बोलाएर घरमा दुबै जोईपोइलाई राखेर कुरा गर्छन् । यसरी घरमा ल्याएकी बुहारी आफ्नो जातभित्रकी नभए पनि घरबाट निकालिदिने चलन भने पाइंदैन । छोरा र बुहारीलाई आफ्नो जातका विशिष्ट व्यक्तिहरू एवं मुखियाहरूको अगाडि उभ्याएर माफी

मान्न लगाएर, यस्तो हुनेछैन, यस्तो चलन हुन दिनेछैन भन्ने गराएर मात्र समाजमा घुलभिल गर्न दिन्छन्। अनि बुहारीलाई ल्याएको उपलक्ष्यमा रक्सी, जाँड, सुंगुरको मासु, चिउरा आदिले युक्त भोजको आयोजना गरी गाउँले र अरू नातेदार एवं छरछिमेकीहरूलाई खुवाइन्छ।

केटा र केटीको विवाह गर्ने तय गरेपछि भावी ज्वाइँ ससुराकहाँ बराबर आएर आफूले काम कर्तव्य गर्न पूर्ण तवरले सक्छु भन्ने प्रमाणित गर्नको लागि ससुराकै घरमा पनि बस्ने गर्दछ। तर केटीसंगको सहवास भने ज्यादै कम भएको देखिन्छ। त्यस बखतमा केटाको घरबाट बराबर केटीकहाँ बोतलका बोतल रक्सी, जाँड ल्याउनुपर्छ। केटालाई त्यसरी काम गराउनुको तात्पर्य केटीसंग चिनजान र ससुरापट्टिका परिवारसंग नजीकको संपर्क बढाउनु हो। यसो गरेपछि मात्र उनीहरूको विवाह हुन्छ।

विवाह गर्ने धिमाल परिवारले लमीद्वारा विवाहको व्यवस्था अर्थात् तय गरेपछि केटाले कुनै पनि ठाउँमा हाट, बजार, गाउँ, खेत, नदी, जहाँ भए पनि केटीलाई सभात्नुपर्छ र समातेपछि केटीले पनि जोडने चिच्याउने गर्दछे। यस्तो गर्नुपर्ने कारण केटीको भविष्यको स्थायित्व र अधिकारको लागि भएको हो। यसरी केटीलाई विवाह गरेर लगेपछि वैमन्यस्यता भएमा "मैले नमान्दा नमान्दै तिमिले (अर्थात् केटाले केटीलाई) विवाह गरेको र त होनि" भनेर आवाज उठाउन सक्छे।

अर्को किसिमको विवाह चाहिँ प्रारम्भदेखि नै चलिआएको छ। यसमा आफ्नो छोराछोरी यौवनावस्थामा पुगिसकेपछि आमाबाबु विवाहको लागि तम्सिन थाल्छन्। केटीको तर्फबाट बाबु अथवा आमाबाबुले लगाएका मानिसहरू दुइ बोतल रक्सी, जाँड, एक सेरजति सुपारी, चारपाँच बट्टा सिगरेट, आठ नौबटा बिडी, आधा पाउ मिखी, एक डल्लो नरिवल, ल्वांग दालचीनी लिएर केटी मान्न जान्छन्। उनीहरू गएर फलानो केटालाई तिम्रो छोरी दिनुपन्यो भनी कुरा गर्छन्। यसरी छोरी माग्दा यदि केटीपट्टिकाले अथवा आमाबाबुले उक्त रक्सी, जाँड, चुरोट खाए भने छोरी दिने पक्का भयो भनी ठाने हुन्छ।

अर्को चाहिँ विधिमाल उनीहरूले आफ्नो रीत चलाउन भनेर दुइ रुपियाँ पनि दिँदा रहेछन्। उक्त रुपियाँ सुपारी दिएपछि अन्तिम चरणमा विवाह ठीक गरिन्छ। तोकिएको दिनमा आफ्नो एउटा लगन ठीक गर्दछन्। यसरी केटी मान्न जाँदा बाटोमा सर्प, बिरालो आदिले बाटो काट्छ भने विलक्षणको

कुरा मानिन्छ। अनि त्यस केटीसंग विवाह कुनै बेलामा पनि गर्न हुँदैन। यो धिमालहरूको परम्परागत चलन हो।

विवाह गर्दा कन्यादान दिने र सिन्दूर हाल्ने चलन भर्खरै मात्र आएको हो।

विवाह धेरैजसोको एकजनासंग मात्र हुन्छ। एउटा मान्छेले दुइटी स्वास्नी विवाह गर्ने चलन छैन। तर घरमा सन्तान नभएमा भने अर्को विवाह गर्ने चलन पाइन्छ। धिमालहरूमा दाइजो दिने प्रथा छैन। केटाकेटीलाई मेचे जातिमा जस्तो किनेर ल्याउने जस्तो अप्ठ्यारो चलन पनि छैन। तर बाबुआमाले छोरी ज्वाइँलाई दिन चाहेको खण्डमा दिए पनि हुन्छ। यस्तो अवस्थामा विशेष गरेर जग्गा नै दिने गरेको पाइन्छ। यिनीहरूमा बहुविवाह (Polygamy) अर्थात् बहुपत्नी र बहुपति (Polyandry) को प्रचलन पनि छैन।

विवाह समाजले दिएको मान्यताप्राप्त संस्था हो। त्यसकारणले धिमालहरूको विवाह पनि धार्मिक पूजाआजा, उत्सव र संस्कारबाट हिन्दूहरूले गरे झैं नगरी हुँदैन। तर जे भए तापनि हिन्दूहरूको संगतले गर्दा उनीहरूले पनि धेरै थोरै धार्मिक प्रवृत्ति लिन थालेका छन्। दुलही भएर गएको केटीले सासूससुरालाई आफ्नो बाबुआमालाई सरह आदर सत्कार गर्नुपर्छ। ज्वाइँले ससुरालाई ढोग्नुपर्छ। छोरीले आमालाई पनि खुट्टामै ढोग्नुपर्छ। भाउजूले देवरलाई आदर गर्छन्। त्यसैले उत्तरी क्षेत्रका केही जातिहरूमा जस्तो देवरसंग विवाह गर्ने चलन छैन।

चोरीविवाह पनि हुन्छ। यस्तो बखतमा केटीलाई केटाको घरमा एक वर्षसम्म लुकाएर राख्छन्।

अर्को एउटा बडो चाखलाग्दो प्रथा पाइयो। धिमाल परिवारमा केटाले केटीलाई राख्ने मात्र होइन बरु केटीको घरमा केटालाई १० वर्षसम्म पनि लुकाएर राख्छन्। यस अवधिमा केटा र केटी लोग्ने स्वास्नीको रूपमानै बस्दछन्। उनीहरूबाट जन्मेका नानीहरूलाई समाजले साधारण तरीकाले विवाह गरेका जोडीका नानीहरूलाई जस्तै मान्यता दिन्छन्।

तर लोग्नेले पैसा कमाएर, आफ्नो संपत्ति जोडेपछि नातेदार र गाउँलेहरूलाई भोजभत्तार खुवाउनुपर्छ। त्यसपछि बल्ल उ फुक्का हुन्छ। यसरी भएको विवाह धिमाल परिवारको आफ्नै परम्परा हो र यो परम्परा अविकसित जातिको लक्षण पनि हो। विवाह विशेष गरेर फागुन, बैशाखतिर हुन्छ।

विवाह उत्सव

निम्ता पठाउने तरीका

विवाहको लगन पुरेतले हेरेपछि र दिन तोकेपछि आफ्ना नातेदार, चेलीबेटी एकै थरका सम्बन्धीहरूलाई निम्ता गरिन्छ। निम्ता गर्न जाँदा एक एक सुपारी घरघरमा दिएर आउनुपर्छ।

जन्ती जाने

धिमाल समुदायको विवाहमा ब्याउली (केटी) पट्टिको घरमा जाँदा, परिवारका नजीकका सदस्यहरूले एक भाँडो जाँड, १२ बोतल रक्सी, जाँड हाल्ने चिन्डो लौको। लौकाभिन्न रक्सी हालेर लैजानैपर्दछ। यसरी रक्सी लग्ने भने उनीहरूको चलन अनुसारको हर्जाना (fine) तिर्नुपर्छ।

केटीको अर्थात् ब्याउलीको घर पुग्ने वेलामा जन्तिले एक सेर जति रक्सी बाँडेर खान्छन्। ब्याउलीको घरको सिमानाभिन्न जन्ती पस्छन्। घरभिन्न पस्ने वेलामा ब्याउलीको घरका केटाहरूले बाटो रोक्छन्। अनि जन्ती जाने मूलबाटो पनि रोक्छन्। गाउँको रीतिअनुसार कसैलाई दुई रुपियाँ, कसैलाई चार रुपियाँ राखेर आदर गर्नुपर्छ ब्याउलाको तर्फबाट। अनि रोकेपछि ब्याउलीपट्टिकाले दुई बोतल रक्सी राख्दछन्। अनि रक्सी दुई बोतल र पैसा ब्याउलाको तर्फबाट राख्दछन्। त्यसपछि ब्याउलो र ब्याउलीपट्टिको रक्सीको बोतल साटासाट हुन्छ।

बुढौलीको रोक्ने पालो

अब केटाहरूको जन्तिलाई रोक्ने पालो पुगेपछि बुढौली अर्थात् बुढाहरूको पालो पाउँछ। अलिक उमेर पुगिसकेका बुढाहरूले जन्तिलाई रोक्छन्। रोकेपछि ब्याउलापट्टिकाले दुई रुपियाँ दिन्छन् र रक्सीको बोतल साटासाट गर्दछन्। जन्तीवालाले ब्याउलीतर्फकालाई छः हात जतिको लामो बाँसको हुक्का पनि दिनेपर्छ।

अब केटीतर्फका अरू गाउँले केटीहरूको पनि रोक्ने पालो आउँछ। रोकेपछि जन्तीवालाले दश रुपियाँ केटीहरूलाई दिन्छन्। उनीहरूको पालोमा एक घँटो जाँड दिन्छन्। केटाको तर्फबाट गएका दुई चार जना केटीहरू र

बहिनीसंग ब्याउलीतर्फका केटीहरूको आदरभाव हुन्छ। ब्याउलीतर्फका केटीहरूसमेत जन्ती पर्सन तयार हुन्छन्। अनि ब्याउलो र जन्तीलाई अबीर, रंग मुछेर अक्षताले स्वागत गरी पर्सिन्छन्। झल्ला सल्ला (मण्डप) मा जन्तीहरू गएर बस्छन्। जन्तीलाई मान्यता दिन ब्याउलीतर्फबाट दुई घैला र दुई बोतल रक्सी ल्याउँछन्। जन्तीहरू आराम गर्न लाग्छन्। आराम गरेपछि ब्याउलीलाई राम्ररी बसाउँछन्। स्वयम्बर गर्न आँगनमा ब्याउला र ब्याउलीलाई बसाउँछन्। स्वयम्बर गर्दा फूलको माला लगाउने वेलाभन्दा अगाडि सातपल्ट केटी घुम्छे अनि केटाको खुट्टा केटीले धुन्छे। खुट्टा धोइसकेपछि माला लगाइदिन्छे। अनि केटाले पनि माला लगाइदिन्छ। विवाहमा बाजा पनि बजाइन्छ। कुनै कुनै ठाउँमा आफ्नै बाजा (ढोल) हुन्छ। कुनै ठाउँमा हुँदैन। स्वयम्बर समाप्त भएपछि ब्याउलीको घरमा ब्याउला पस्छ।

आँगनमा एउटा केराको टुसा ल्याउँछन् र त्यहाँ झल्ला मिलाएर बिछाउँछन्। ब्याउलीको बाबु र ब्याउलाको बाबु अनि दुबै गाउँका मान्छेहरू, बुढाहरू तथा केटाहरू जम्मा हुन्छन्। बसेर पहिला ब्याउलाको तर्फबाट सात दाना ठूलो सुपारी, सात पैसा, एक बोतल रक्सी बीचमा राखिदिन्छन्। केटी अर्थात् ब्याउलीको तर्फबाट केटाहरूले त्यस कुरालाई बराबर वाँडेर खान्छन्। अनि जाँड हालेको लौकाको चिन्डो र एक बोतल रक्सी केटाको तर्फबाट गाउँका ठूलठूला ठालुलाई त्यसै वेला ल्याएको रक्सी पुऱ्याउनुपर्छ। त्यसपछि गाउँको धामी वा पुरेतलाई पनि उसको घरमा एक बोतल रक्सी पुऱ्याइदिनुपर्छ।

अनि जन्तीको कुनै सदस्यले ब्याउलीको आमालाई दुधाली अर्थात् छोरीलाई सानो छंदा दूध खुवाइएको बापत लौकाको चिन्डोको जोडा र दुई रुपियाँ दिनुपर्छ। यस विधिलाई दुधाली दिएको भन्दछन्।

त्यसपछि पंचलाई पनि दुई रुपियाँ दिनुपर्छ।

चुमान बुझाउने रुपियाँ

केटीको बाबुलाई केटाको बाबुले, ब्याउलीको बाबुले मागेअनुसार बीस, तीस रुपियाँ चुमान बुझाउने रुपियाँको रूपमा दिनुपर्छ। आजभोलि चुमान बुझाउने रुपियाँ कसै कसैले नलिने पनि गर्न थालेका छन्।

साइनो फेराउने

एक घैला जाँड र एक बोतल रक्सी ब्याउला (डुलाहा)

पट्टिको मान्छेले ब्याउली (दुलही) पट्टिलाई दिनुपर्छ । यसैलाई साइनो फेर्ने भनिन्छ । “विवाह गर्नुभन्दा अगाडि हामी दुई अर्थात् (ब्याउला र ब्याउली) भाइबहिनी वा दिदीभाइ थियौं, कुनै साइनो थिएन अब विवाह भयो, लोग्ने स्वास्नी भयौं” भनेर जनाउने यस रीतिलाई साइनो फेराउने भनेको हो ।

मेजवानी

ब्याउलीको घरमा ब्याउलापट्टिका मान्छेलाई एक घैला जाँड र एक बोतल रक्सी खुवाउँछन् । त्यसपछि सबै जन्तीलाई भात खुवाउँछन् । खाना केटीहरूले तयार गर्दछन् । केटीपट्टिका केटाहरूले जन्तीलाई ख्वाउन लोटा लिएर जन्तीतिर आउँछन् । अनि जन्तीलाई भान्सा गर्ने जाऊं भनेर अनुरोध गर्दछन् । जन्ती भात खान जान्छन् । अनि एक घैला जाँड र दुई बोतल रक्सी खाइसकेपछि सबैले चुठ्छन् । सुपारी बिडी खान्छन् । फेरि हात चुठ्ने भनेर जन्तीले जाँड रक्सी मागेर खान्छन् । त्यसपछि गाउंका अरु निम्तालुले पनि खान्छन् । रातभरि आफ्नै भाषामा नाचगान गर्दै, रक्सी पिउँदै समय बिताउँछन् ।

भोलिपल्ट बिहानै ब्याउलीपट्टिका आइमाईहरूले आँगन, घर बढाने थाल्दछन् । आँगनमा चकटी बिछाउँछन् । ब्याउला र ब्याउलीलाई संगै बसाल्दछन् । टीका लगाउन अबीर र रंगले भिजाएर अक्षता अर्थात् चामल तयार पार्छन् । नाङ्गलामा एक पाथी धान, दूबो, घांस राखी धानमाथि बत्ती बालेर राख्दछन् । दुइवटा लोटालाई कलशको रूपमा राख्छन् र त्यसमा आँपको पातको मूठा बनाएर राख्दछन् । अनि फूल राख्दछन् । ब्याउलीको बाबुले ब्याउला र ब्याउलीलाई टीका लगाइदिन्छन् । श्रीगातअनुसार ब्याउला र ब्याउलीलाई दक्षिणाको रूपमा पैसा दिन्छन् । हुनेले प्रशस्त भांडाकुँडा र एक जोर गाई पनि दिन्छन् । अनि आमाले पनि टीका लगाएर पैसा दिन्छन् । छोरीलाई नयाँ पेटानी र ज्वाइंलाई लुगा दिन्छन् । नजीकको नातेदारले पनि त्यसैगरी टीका लगाइदिन्छन् । त्यसपछि छोरी र ज्वाइंलाई भान्सामा अलग अलग बसालेर खाना खुवाउँछन् । अनि ब्याउलाले ढोगभेट गरेर दुलहीलाई जन्तीसंगै आफ्नो घरमा लैजान्छ । घर आएपछि जन्तीलाई सुंगुरको मासु र रक्सी खूब खुवाउनुपर्छ ।

विवाह गरेको १२।१३ दिनपछि दुलहीलाई माइतमा लोग्नेसंग पठाइन्छ । त्यहाँ ब्याउलाब्याउली ८।९ दिन बसेर पुनः आफ्नो घरमा फर्केर आउँछन् ।

विधवाविवाह

धिमाल समूहमा जसरी बालविवाह गर्ने प्रथा नभएर एउटा राम्रो तथा सभ्यताको अभ्यासको विकास भएको छ त्यसैगरी विधवा जस्ता अकिञ्चन नारीलाई विवाह गरेर पुनः घरबार बसाउने जस्तो प्रगतिशील व्यवहार पनि पाइन्छ । विधवाविवाह धेरैले गर्ने गरेका छैनन् तापनि कसैले गर्छ भने त्यो समाजबाट त्याज्य बन्दैन । विधवालाई घर ल्याएको दिन अथवा त्यो रातमानै आफ्ना भाइ, सम्बन्धी फुकीहरू एवं साथीभाइ र गाउंका पंचभलादमीलाई भोजभत्यार खुवाउनुपर्छ । नत्रभने समाजमा आफ्नो इज्जत नरहुनुको साथै ल्याएका आइमाईको कुनै मूल्य एवं मान्यता हुँदैन ।

पारपाचुके

विवाहले जसरी एउटा परिवारभित्र आनन्द र परिपक्वता को ज्योति लिएर आउंछ त्यसैगरी कुनै कुनै जोडीमा नैराश्यता को बाढी पनि लिएर आउन सक्दछ । यो दुवै जनाको अमेलको कारणबाटनै हुन्छ । दम्पतीबीचका रिस, इर्ष्या, द्वेष, कलह, आर्थिक कमजोरी एवं मनोवैज्ञानिक कारणको नतीजाले नै पारपाचुके हुन सक्छ ।

धिमालहरूमा पनि लिम्बूको जस्तै पारपाचुके गर्ने व्यवस्था छ । संबन्धविच्छेद भएपछि अथवा नभए पनि यदि कुनै आइमाई पोइल जान्छे भने दोस्रो लोग्नेलाई जारी अथवा रीत तिर्नुपर्दछ । रीत तिर्दा बाबु मरेर आमा पोइल गएको भए काकाहरू बसेर उसको पुरानो मृतपतिको छोरालाई बुझाउने गर्दछन् । रीत तिर्दा सुनौली रं दुधौलीको भारा पनि तिर्नुपर्छ । सुनौलीमा पाँच रुपियाँ, नौ बोतल रक्सी, सात पैसा, सातवटा सुपारी दिनुपर्छ र पंचलाई पनि पाँच रुपियाँ तिर्नुपर्छ ।

दुधौली

यो विधि आमालाई दूध खाएको कष्टबाट ऋणमुक्त हुन गर्ने प्रथा हो । यसमा छोराले आमालाई दूध खाएको बापत रीतको रूपमा दुइ रुपियाँ तिर्नुपर्दछ । त्यसपछि आमा पनि सामाजिक घेराबाट मुक्त हुन्छिन् र छोरा पनि । यसरी पंचको र काकाहरूको अगाडि रीत तिरेपछि छोराले आमालाई दाहसंस्कार एवं क्रिया पनि गर्नुपर्दैन । यो चलन अद्यावधि चलिरहेको छ ।

जारी तिर्दा पहिला पहिला केवल ६०।-रुपियाँ तिरे पनि हुन्थ्यो ।

सामाजिक जीवन

परिचय

यस भेगका धिमालले अरू जातका निवासीहरूले जस्तै जीवनका जन्म, विवाह र मृत्यु जस्ता घटनालाई आवश्यकता-भन्दा अझ बढी महत्वपूर्ण मान्नामा मान्दछन् । यी तिनै घटनाहरूको संस्कार कति धार्मिक छन्, कति आस्थावादी छन् ती कुराको वर्णन गर्नुपर्ने जस्तो लाग्दैन । यिनीहरूको संस्कार, धर्म र पूजाआजा, कर्मकाण्ड यसो हेर्दा सम्पूर्ण-रूपले हिन्दू धर्मावलम्बीको जस्तो देखिन्छ तापनि वास्तवमा यी घटनाहरू उनीहरूको आफ्नै परम्परामा आधारित संस्कार हुन् ।

जन्म

बाल्यकाल

पति र पत्नीको विवाहबन्धनको नतीजा घरमा छोराछोरी जन्म हुनुनै हो । यस्तो घरमा स्त्री र पुरुषको बीच झगडा कम हुन्छ । केटाकेटीहरू त्यस्तो घरमा पनि ठूलो आनन्द एवं हर्षोल्लास लिएर आउँछन् जसको घरमा यस्ता केटाकेटीहरूको अत्यन्त इच्छा र आशा हुन्छ ।

स्त्री गर्भवती भएको बेलामा केही कुराहरू गर्नु, छुनु, नाघ्नु र खानुबाट वंचित गरिन्छ । जस्तो गर्भवती स्त्रीले कुनै पनि ठूलो धार्मिक कार्यमा उपस्थित (सामेल) हुनु हुँदैन, ठूलाठूला नदी र खोलानालालाई पार गर्नु हुन्न । विशेष गरेर धिमालपरिवारमा छोरीभन्दा छोराको बढी चाहना र महत्व हुन्छ । बाहुन, क्षेत्री, मगर, घले तथा अन्य जातहरूमा जस्तै गर्भवती आमा छोराको लागि अनेक मन्त्रपाठ र भाकल गरी हिँड्छन् । कसैकसैले त छोरा भयो भने लाख बत्ती बाल्ने, धामीकहाँ गएर तान्त्रिक मन्त्रसहितको जन्तर लिने, कुलदेवतालाई बोका, सुंगुर, कुखुरा आदि चढाउने भाकल पनि गर्दछन् ।

धिमाल समुदाय ज्यादै अन्धविश्वासमा आस्था राख्ने हुन्छन् । त्यसमा पनि आइमाईहरूले त औधी गर्दछन् । गर्भवती स्त्री बिरामी भई भने उसले आफ्नो कान्छीभ्रातामा एक टुक्रा स्यानी दुङ्गा बाँधेर बराबर चलाइराख्छे । यति गरिसकेपछि उसको रोग निको हुन्छ भन्ने अटूट विश्वास र धारणा बनेको हुन्छ । यी साना दुङ्गाहरू, पवित्र ठाउँ अथवा नदीहरूबाट ल्याएर शुद्ध ठाउँमा संरक्षण गरी राखिएको हुन्छ ।

परिवारमा सबैभन्दा पहिला छोरा जन्म्यो भने धनी परिवारमा चार दिनको दिन ठूलो भोजभतेर लाग्छ । छोरा जन्मदा र छोरी जन्मदाको खुशीको अनुपातमा बेशी र कम भए पनि छोरीलाई पनि सबै खूबै माया गरिन्छ । घरमा जन्मेको छोरालाई बढी माया गर्नेले हतोत्साही आमा र पुत्रको आशा चाहने पिताको भयले कहिलेकाहिं केटोको हत्या (Infanticide) हुन सक्ने परिस्थितिको जन्म हुन सक्छ । अथवा छोरी भएकी भनेर, राम्रो हेरचाह भएन भने पनि बालकको मृत्यु वा स्वास्थ्य नराम्रो हुन जान्छ । तर लेखकको दुइ महीनासम्मको अध्ययनकालमा त्यस्तो घटना भने भएको थिएन । ब्राह्मण, क्षेत्रीको समाजमा जस्तै गरी अविवाहित अर्थात् कुमारी केटीको ठूलो सम्मान धिमाल जातिमा छैन तापनि त्यस लक्ष्यतिर यो संस्कार विकसित भइरहेको आभास पाइन्छ । कुमारी केटीलाई दिएको दानदक्षिणा र उपहार देवीलाई दिएको जस्तै मानिन्छ । अतः धर्मकाण्डमा र परम्पराको जगमा यो संस्कार पनि चलिनै रहेको छ । यस्तो प्रकारको कुमारीको महत्व भारतमा पनि पाइन्छ तर यूरोप र अमेरिका अर्थात् पाश्चात्य देशमा अलिकता पनि छैन । छोरीको महत्व पहाडमा भन्दा कम हुन्छ किनभने तराईमा अरूहरू खासगरी पुरुष वर्गलेनै परिश्रमी काम गर्दछन् । त्यसको अलावा तराईमा आफ्नै प्रशस्त जग्गा भएको पाइन्छ । खेतमा नारीवर्गले ज्यादा मेहनत नगरे पनि घरेलु कार्यमा उनीहरू सिपालु हुन्छन् ।

केटा अथवा केटीको जन्म गाउँको घरमै हुन्छ । अस्पताल र पेशेवर नर्स यहाँ पाइँदैनन् । त्यसैले शहरमा जस्तो बच्चालाई जन्म दिनु आमालाई सुविधा प्राप्त हुँदैन । तर आफ्नै सगोत्री धिमाल र केही गाउँका अन्य बूढीहरू यस्तो काममा ठूलो सहयोगी बन्दछन् । यस्ता सहयोगीलाई सुडेनी भन्दछन् । बच्चा जन्माउँदा आमालाई खूब कष्ट भयो भने घरको लोग्ने-मान्छे अथवा बूढी आइमाई धामीकहाँ जान्छन् । मन्त्र पढिन्छ । भाकल गरिन्छ । शिशुको जन्म भइसकेपछि उसको नाभिविन्दु काटेर छुट्याउने काम सुडेनीको हुन्छ । अनि काटिएको नाभिलाई घरवरिपरिको कुनै ठाउँमा गाड्नुपर्छ । तीन अथवा चार दिनसम्म सुत्केरीलाई घरको अंधारोमा राखिन्छ । शिशुको नाभिविन्दु काटेको ठाउँमा मरीचलाई ढुंगामा घोटेर चन्दन जस्तो बनाइएको तरल पदार्थ लगाइन्छ ।

कसै कसैले नाभिलाई काटेर जुटको कपडामा लपेटेर राख्दछन् । त्यसलाई कसै कसैले नगाडेर त्यसै फ्याँके पनि गर्दछन् ।

सुत्केरी बस्ने कोठाको भूइँ, माटो र गोबरले पोतिन्छ ।

सुत्केरीको निम्ति जाडोको समयमा भए बगलमै ओदान ठड्याएर आगोदानी बनाइन्छ। सुत्केरीलाई खाना पकाउने काम यदि सुडेनी तल्लो जातकी भए उसैले पनि गर्छ। सुत्केरीलाई मासु, रक्सी, पौष्टिक पदार्थ खान दिइन्छ। यसरी तेस्रो अथवा चौथो दिनमा सगोत्रीहरू सुत्केरीबाट चोखिन्छन्। यति बेलासम्म नानीकी आमालाई घरको कुनै खाना छुन दिइँदैन। उसले पूर्णतया आराम गर्नुपर्छ। हिन्दूसमाजमा जस्तै खास गरेर सबै धिमाल सगोत्रीहरूले एघारौँ दिनमा न्वारन गर्दैनन्। तर आजभोलि केही यस्ता परिवारहरू पनि छन् जो आफूलाई पूरा हिन्दू बनाउन सबै किसिमको संस्कार अपनाउंदैछन्। यस दिनमा आफ्नै रीतिस्थितिमा बस्ने धिमाल आफ्नै जातको पुरैत बोलाउंछ र मन्त्र पढेर नामकरण गर्दछ।

नव जन्म भएको नानीलाई गाउँको सबैभन्दा ठूलो धिमालले नामकरण गर्दछन्। नयाँ नानीको नाम त्यसदिन गाउँमा यदि कुनै ठूलो मान्छे आएको रहेछ भने उसैको नाम राख्ने पनि चलन छ। अरू हिन्दू बन्न लागेका समूहले बाहुनलाई पनि बोलाउन थालेका छन्। न्वारनको दिन खेतीपातीको कार्य तथा अरू कर्मकाण्ड र पूजाआजा तथा पर्वका कार्यहरू सबै बन्द गरिन्छ।

आमाबाबुहरूले जति सक्यो उति केटाकेटी चाहन्छन्। केटाकेटी भएपछि उनीहरूलाई खुवाउनु, हुर्काउनु, कपडा दिनु आदिमा भएको व्ययको ख्याल राख्दैनन्। त्यसको विपरीत छोराछोरी भएपछि परिश्रम गर्ने मान्छे बढ्छन् र बुढेसकालमा उनीहरूले हेरचाह गर्छन् भन्ने विश्वास छ। आमाले नानी जन्माएको केही हप्तापछि आफ्नो कामक्रिया पुनः प्रारम्भ गर्छ र केटाकेटीहरूले पनि पछि त्यस्तै अपनाउने हुँदा परम्परागतनै यस्तो चलन बस्दै गएको बुझिन्छ। काखको नानी आमासंगै भूईँमा अथवा परालको सानो चकटीमा बस्दछ। दिनभरिजसो बच्चा बरुण्डामा कतै बनाइएको झोलुंगोमा सुत्दछ। झोलुंगोको दायाँ र बायाँको लम्बाई बच्चा नखस्ने गरी बनेको हुन्छ। यस्तैगरी बनेको हुँदा बच्चा लड्ने संभावना हुँदैन। जब बच्चा उठेर रुन थाल्छ झोलुंगोमा बाँधिराखेको लामो डोरी आमाले अथवा नजीकै जो मान्छे छ उसैले तानिदिएर हल्लाउंछ। बच्चा भोकाएको बेलामा समय समयमा आमाले दूध खुवाउंछे। यसरी बालक हुर्कैँदै जान्छ। करीब छमहीनामा पुग्नु लागेपछि गाउँको धिमाल पुरैतलाई शिशुलाई प्रथम पल्ट भात खुवाउने दिनको साइत हेराउन पठाइन्छ। जन्मेको छः महीनाभित्र शिशुलाई प्रथमपल्ट

अन्न खुवाउने अथवा भात खुवाउने विधिलाई “भातख्वाई” भनिन्छ। ब्राह्मण, क्षत्री, नेवार आदि जातिको जस्तो भात खुवाई ठीक छ महीनाभित्रै खुवाउनुपर्छ भन्ने नियम धिमाल-जातिमा छैन।

यस अवसरमा धनी परिवारले आफ्नो सगोत्री तथा इष्टमित्रलाई भोज खुवाउंछन्। सानो बच्चालाई सर्वप्रथम भात सहोदार बहिनीले खुवाउनुपर्ने प्रचलन छ। सानो नानीको मुखमा भात मात्र खुवाइन्छ। त्यसपछि विस्तार विस्तार नरम नरम, गिलो भात, दाल, तरकारी पनि खुवाउन थालिन्छ। ५।६ महीनासम्म बालकले पुरानो कपडाबाट बनेको लुगा लगाउंछन्। भातख्वाईको दिन बालकले बल्ल नयाँ लुगा लगाउन पाउंछ। सहोदार बहिनीले खुवाएपछि परिवारका अरू सदस्यले खुवाउंछन्।

यस उमेरमा साना साना केटाकेटीहरू खूब फोहरी अवस्थामा देखिन्छन्। जब केटो ५।६ वर्षको हुन्छ, उसको छेवर गर्ने पालि आउंछ। छेवर गर्ने बेलामा केटाको केश मामाले काटिदिन्छ। मामाले त्यति बेला भान्जालाई नयाँ लुगा सिलाइदिन्छ। यसरी सानो नानीबाट शिशु शनैः शनैः ठूलो हुँदै जान्छ र सांसारिक तथा सामाजिक गतिविधिमा आफूलाई नजानिने तवरले संघर्षशील बनाइरहेको हुन्छ।

पछिल्लो बाल्यकाल

केटाकेटीहरू धिमाल परिवारमा घरको खुशी र गौरव लिएर जन्मन्छन्। दश वर्षको उमेर भएपछि केटा या केटी दुवैले घरव्यवहारको काम र बाहिर खेतीपातीको काम शुरू गर्न थाल्दछन्। केटीलाई सानोतिनो गाभ्रो पानी भर्नेको लागि दिइन्छ र उ नजीकको इनारमा गएर पानी भरेर ल्याउंछे। उमेर पुगिसकेकाले आमा, दिदी, भाउजूलाई बिहान सबेरै ओखलीमा धान कुट्न सहयोग दिन्छन्। घाममा सुकाएको बिस्कन हेरिदिन्छन्। सानो भाइबहिनीलाई हेर्छन्। धिमाल समाजमा छोरीलाई पढाउने अभ्यास अझै नआइसकेकोले केटीहरूलाई स्कूलमा पठाउन खूब कम आमा बाबुले मन पराउंछन्। तर जे भए तापनि दिनपर दिन नगरको परिवेशले गर्दा साना साना केटीहरू पनि धेरै पंचायतद्वारा खोलिएका प्राथमिक पाठशालामा भर्ना भैरहेका छन्। यसबारेमा अध्ययन गर्दा केटाकेटीहरू बाबुसंग भन्दा आमासंग बढी नडराएको देखियो। बुध्वारे हाटमा जाँदा प्रत्येक बाबुआमाले केटाकेटीको लागि मिठाई वा पिपरमेन्ट ल्याइदिने गर्दछन्। वयस्क केटाकेटीहरूलाई जस्तै यिनीहरूमा

पनि सानैदेखिनै कार्यविभाजन भएको पाइन्छ। केटीहरू घरको काम गर्न, तान बुन्न र चर्खा चलाउन सिक्दछन् भने केटाहरू गाई, भैसी, गोरु, बाख्रा आदिदेखि लिएर खेतको काम गर्न सिक्दछन्। आमाबाबु र केटाकेटीहरूको संबन्ध साधारणतः शिष्टाचारपूर्ण हुन्छ। कहिलेकाँहि अनौपचारिकता बढी मात्रामा पनि पाइन्छ। कुनै मेला वा घरको उत्सव पर्वमा तरुनी छोरी र तरुनी छोरा पनि बाबुआमाकै नजीकै बस्दछन्। आमा-बाबुको सामुन्ने त्यस्तोविधि संकोच नगरीकुनै चुरोट, बिडी पिउँछन्। केटीको सर्वप्रथम हुने रजस्वलाको नियममा यति दिन बार्नुपर्छ भन्ने कुनै खास दृढ संस्कार छैन तापनि सकभर पन्ध्र दिनसम्म बाबु, भाइ, दाजु र अरू लोग्नेमान्छेदेखि टाढा रहनुपर्छ। उसले आफूलाई अंधारो कोठामानै सीमित राख्नुपर्छ। सूर्यको किरणबाट टाढा रहनुपर्दछ। भान्सामा गएर काम गर्नु हुन्छ। कुनै खानापिना तयार पार्न हुँदैन। पाँच छःदिनपछि आफ्नी आइमाई साथीसंग उ केही उज्यालोमा निस्कन सक्छे। सात आठ दिनपछि यताउति हिँड्न सक्छे तर आफूले खाना बनाउन सक्दैन। पन्ध्र दिनपछि नुहाइ-धुवाइ गरेपछि उ चोखिन्छे। यसरी उ त्यस दिनदेखि प्रौढा-वस्थातिर अग्रसर हुँदै जान्छे।

सहोदर सम्बन्ध

संबन्धको क्रमअनुसार आफ्ना भाइबहिनीहरूको सम्बन्धमा विभिन्नता छ। पाँच भाइ तथा पाँच बहिनी भएको परिवारमा उनीहरूलाई उमेरको क्रममा जेठा, माहिला, साहिला, काहिला र कान्छा भन्ने चलन यहाँ पनि छ। धार्मिक संस्कार, कर्मकाण्ड, उत्सव तथा चाडपर्वमा यस प्रकारको उमेरको विभिन्नता विभाजित सहोदर र सगोत्री दाजुभाइ तथा बहिनीहरूको महत्व छ। पर्वमा, श्राद्धमा, न्वागी खाने वेलामा र तिहार मान्ने वेलामा उमेरको क्रमअनुसार खाना अथवा आदरभाव दर्शाइन्छ। पैतृक प्रधान समाजमा बाबुको शेषपछि सबै उत्तरदायित्व बहन गर्ने जेठो छोरोनै हुन्छ। यस प्रकारको विभिन्नता उमेरको हदमा भए पनि बाबुको संपत्तिचाहीं सबैले बराबर पाउँछन्। दैनिक सामाजिक जीवनमा सबै भाइहरू संगसंगै एउटै क्रममा चल्दछन्। यसै गरी घरेलु क्रियाकलापमा दिदीबहिनीहरूको संबन्ध पनि वनित्त र उस्तै छ। विवाह भएर गएको दिदीबहिनीले माया र सहयोग बढी मात्रामा दाजुभाइबाट आशा राख्दछन्। आफ्ना विवाहिता दिदीबहिनीको घरमा बराबर गएर स्नेह र आरामीको खबर लिनुदिनु दाजुभाइको काम हुन आउँछ। दाजुको शेषपछि दाजुभाइले बाबुले गर्ने सहयोगको कर्तव्य गर्दछन्।

धिमाल समुदायमा स्त्रीजातिको स्थान

धिमाल समूहमा आइमाईको स्थान नगम्य छ। घरको कामबाहेक, केटाकेटीको हेरविचार गर्नु, चुलोकुटो गर्नु, धानसुकाउनु केलाउनु, भात पकाउनु उसको काम हो (फलक ७ क)। पुरुष जातिहरूसंग स्त्रीहरूले अन्य बाहिर खेतमा, काम गरेको केही कतै देखिएन। यसरी हेर्दा आइमाईहरू पुरुषभन्दा प्रगतिपथबाट निककै टाढा रहेछन्। उनीहरूको अधिकार केही पनि छैन। उनीहरूको अस्थिरता, शर्मिलोपन र परपुरुष अथवा अरू जातिसंग बसउठ र कुराकानी गर्दा संकोच गर्ने बानीबेहोराबाट पनि त्यही पिछडिएको भयावह र थिचो-मिचोबाट मनोवैज्ञानिक असर परेको हो भन्ने छलंङ्ग देखिन्छ (फलक ७ ख)। उनीहरूको लागि जीवन, उनीहरूको दैनिक कार्य, पति र केटाकेटीहरू नै हुन्।

यी समूहमा ज्वाइले ससुरालाई ढोग्नुपर्छ। छोरीले आमालाई ढोग्नुपर्छ। तर हिन्दू रीतिअनुसार साधारणतया आमाले छोरीलाई र बाबुले ज्वाइलाई ढोग्ने गर्नुपर्छ।

अतः धिमाल आइमाईहरूमा चेतनाको लहर आउने वेलासम्म यिनीहरूको परम्परा र संस्कृतिलाई रहन्छ कि रहँदैन भन्ने आशंका गर्न सकिन्छ।

धिमालहरूले

- १) यदि आफ्नो छोराको विवाह माथिबाट झरेको अन्य जातिसंग गराए भने,
- २) छोरीवेटीलाई अरू जातिको केटोसंग बिहावारी गरिदिए भने, अथवा
- ३) धिमाल जातिले छोराछोरीलाई शिक्षित तुल्याएर अग्रसर बनाई आफ्नो परम्परा र वंशको संस्कारलाई कायम राख्नपट्टि सुसंगठित तवरले ध्यान दिएनभने धिमाल समूहको संस्कृतिको विलिनता प्रायः निश्चित देखिन्छ।

मृत्यु

ग्रन्थेष्वि क्रिया

रूढिवादी र अंधविश्वासले शताब्दियौदेखि धिमाल समुदायको समाजमा पनि ग्रस्त गरेको छ। रूढिवादी, अंधविश्वास र संस्कारका नियमहरू यी जातिको मृत्युको समयमा अपनाउँदै

आइहेएका छन् । संस्कार एवं ग्रन्थेष्टि क्रियाकलाप, नियम, आस्था आदिको विषयमा कुनै पनि लिखित कागजपत्र, छापा एवं पाण्डुलिपि पाउन सकिएको छैन । यी सब नियमहरू परिवारपिच्छे वंशरम्परागतनै आइरहेको हो भन्न सकिन्छ ।

धिमाल समुदायमध्ये मरेपरेको बखतमा एकले अर्कोलाई सहयोग गर्ने राम्रो चलन बसेको पाइन्छ । हिन्दूधर्ममा आस्था राख्ने भए पनि उनीहरूको पुर्ख्यौंली घर उत्तर पश्चिम जता भए पनि एक अद्भुतपूर्व परम्परामा बनेको पाइन्छ । त्यसको आधारमा अध्ययन गर्दा यो परम्पराले न उनीहरूलाई हिन्दू-धर्मावलम्बी बनायो न सच्चा बौद्धमार्गी नै । हिन्दूधर्मावलम्बीले मनाउने दशैं, तिहार, पूर्णिमा, एकादशी र अन्य चाडपर्वहरू उनीहरूले आँखा चिलेर मान्दैनन् । यसको कारण चाहिँ प्रथमतः यी जाति जंगलनिवासी थिए र पछि गएर कृषिमा आधारित जीविका चलाउन थालेका भएर नै यस्तो अनुमान गर्न सकिन्छ । विकासको क्रम र काल, परिस्थितिको प्रभावमा उनीहरूको सम्पूर्ण समूहले कुनै पनि अरू जातिको सांस्कृतिक प्रभावसंग बहनु परेन । तर आज तल भेगमा अवतरण गरेका विभिन्न जातिका सदस्य र परिवारसंगको लसपसले गर्दा यी जातिको संस्कार, आस्था र विश्वासमा हिन्दूधर्मअनुरूपको चालचलनको प्रभाव बढ्दै गइरहेको छ । यस्तो अवस्थामा यी जातिले आफूलाई आदिवासीबाट एक नूतन जातिको झण्डमा परिवर्तन गरेको हो भन्ने अनुमान हुन्छ ।

धिमालगाउँमा यदि कुनै परिवारको मृत्यु भयो भने परिवारका अन्य सदस्यहरूले धूमधामसंग रुवाबासी शुरू गर्दछन् । रुन थालेको आवाजले वरपरका घरका परिवार-हरूलाई थाहा हुन्छ र आफना इष्टमित्र र नातेदारहरू जम्मा हुन्छन् । अनि गाउँको मूली मान्छे अर्थात् मुखियालाई थाहा दिइन्छ । अनि उनी पनि उपस्थित हुन्छन् । सबैले मरेको मान्छेप्रति श्रद्धाञ्जलि र परिवारलाई सहानुभूति दिन्छन् । खर्चबर्च नभए पनि, झगडा ईर्ष्या सबै कुरालाई बिर्सेर एकले अर्कोलाई मद्दत गर्दछन् । यसरी आफना नातेदार र गाउँलेको जमघटपछि उनीहरूको पुरेतलाई पनि खबर पठाइन्छ । त्यसपछि मृतदेहको ग्रन्थेष्टिक्रियाको लागि तयारी गरिन्छ । एउटा सात आठ हातको सेतो कात्रो ल्याइन्छ । दुइटा बाँसमा भन्दा जस्तो गरेर मोटो डोरीले खुड्किलो जस्तो बनाइन्छ । धिमालसमाजमा पहिले पहिले लाशलाई बाकसमा राखेर गाड्ने चलन थियो । तर आजभोलि त्यसो नभएर लाशलाई बाँसमानै बाँधेर कात्रोले ढाकेर च्याहानडाँडातिर लगिन्छ ।

बाँसमा राख्नुभन्दा अगाडि मरेको मान्छेलाई भूतप्रेतमा र पिशाचमा परिणत नहुन दिन उसको आत्मालाई शान्ति होस् भनेर सातो लिइन्छ । सातो लिएपछि लाशलाई बाँसमा राखेर कात्रोले ढाकेर डोरीले कसिन्छ । यस्तो बेलामा मुर्दालाई लैजाने आफ्नै छोरा भए छोराहरू, नभए नजीकका एउटै थर भएका नातेदार चाहिन्छ ।

मलामीहरू पछि पछि हुन्छन् र छोरासमेत दुई जनाले लाशलाई बोकेर गाड्न लैजान्छन् । त्यहाँ गएर १।६ हातको खाल्टो खनिन्छ । बाँसबाट डोरी निकालिन्छ र त्यही कात्रो समेत खाल्टोमा अर्थात् च्याहानमा राखेर पुरिन्छ (फलक ८ क) । लाशलाई पुरेपछि एउटा लामो धागो च्याहानबाट बाटासम्म ल्याइन्छ । एउटा कुखुराको चल्ला पर्सेर छाडिन्छ । कुखुराको चल्ला छोडेको कारण चाहिँ उक्त मृत मान्छेको शरीरबाट आत्मालाई बाहिर पठाएको हो । मानिस मरेपछि भूतप्रेत पनि हुन सक्छ । त्यसकारण उ भूतप्रेत नबनोस् भन्नाका हेतुले र अर्को जन्ममा पनि मान्छेनै भएर जन्मोस् भन्ने आशयले कुखुराको चल्लालाई छाड्ने चलन गरिएको हो भन्ने कथन छ ।

धिमालहरूले पनि लिम्बूहरूले जस्तै ४।५ दिनसम्म मात्र जूठो बाँदछन् । मरेकाको छोरा अथवा सहोदर दाजुभाइले यो ४।५ दिनको अवधिसम्म रक्सी, मासु, नून, खुर्सानी, अदुवा, जाँड आदि र नशा लाग्ने कुरा केही पनि खान हुँदैन । पाँचौ दिन मलामीहरू र आफ्नै सगोत्री एवं इष्टमित्र नातेदार जम्मा हुन्छन् । कुनै नदी वा खोलाको किनारमा क्रिया बस्ने (बान्ने) र सहोदर दाजुभाइ र छोराको कपाल खौरने काम गरी नुहाउँछन् । घरका आइमाई घरआँगन माटो र गोबरले लिपेर सफा गराउँछन् । आफूले पनि नुहाउँछन् र कपडाहरू पनि सफा गर्दछन् (फलक ८ ख) । क्रिया बस्ने छोराको ४।५ दिनसम्म सेतो कछाड अथवा लुगा मात्र लगाउँछन् । उसले क्रिया नसकिएसम्म बोल्न पनि हुँदैन । धिमाल जातिको क्रिया सकिने दिन, तीनदेखि पाँच दिनसम्मको हुन्छ । यत्ति दिनमानै जूठो चोखिनैपर्छ भन्ने कुनै कडा नियम छैन । त्यसरी नुहाइधुवाइ गरिसकेपछि मलामीसहित सबै जना घरमा आउँछन् । घरको सिमानाभित्र पस्नेबित्तिकैको आँगनको छेउमा एउटा पित्तलको कचौरामा तेल, पानी, तुलसीको पात, चाँदीको झोँठी, एउटा फलामे हंसिया र आगो राखिएको हुन्छ । तुलसीको पातले कचौराको तेल र पानीलाई चोबनुपर्छ र त्यसैले एक एक गरेर आफ्नो शिरमा अभिषेक गर्नुपर्दछ । त्यसपछि प्रत्येक मान्छे जूठोबाट चोखिन्छ ।

अनि एउटा चोकमा बस्ने ठाउँको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । त्यहीँ आएर सबै नातेदार, संबन्धीहरू र मलामीहरू गोलाकारमा चारैतिर बस्दछन् । उनीहरूलाई पहिला चिया खुवाइन्छ । त्यसपछि केही खसी, सुँगुर काटेर मासुको तयारीमा लाग्दछन् । घरका आइमाईहरू र अरू घरमा आएका कुटुम्बी आइमाईहरूले भात र मासु पकाउन थाल्दछन् । त्यसपछि खाने वेला हुन्छ । धिमालहरूको सहोदर भाइभतिजाहरू र सगौत्रीहरू यस भोजमा एकै पंक्तिमा खान बस्नुपर्छ । अरूहरू त्यसपछि चारैतिर उत्तर, पश्चिम, पूर्व र दक्षिण फर्केर गोलाकार रूपमा खान लस्करै बस्दछन् ।

सबैको बीचमा चाहिँ क्रिया बस्ने जेठो छोरो नभए क्रिया बस्ने व्यक्ति बस्दछ । उसको अगाडि एउटा काठको पिकामा बस्ने कपडा र तन्ना राखिन्छ । अगाडि एउटा मरेको मान्छेको नाममा नाङलोमा सात ठाउँमा भात, एउटा कुखुराको चल्ला सिंगै पकाएको राखिन्छ ।

त्यसपछि अर्कै थर भएको धिमाल पुरेत आउँछ । पुरेतले कपालमा फेटा बाँधेको हुन्छ । उसले चारैतिर लस्करै गोलाकार भएर बसेका नातेदारतिर हेर्दै क्रिया बस्ने मान्छेलाई देखाएर भन्छ "मर्ने मानिस उसको आफ्नै कालगतिमा मर्नो सुन्यौ कि सुनेनौ ।" (फलक ६ क)

त्यसको प्रत्युत्तरमा सबै बुढापाकासमेतले "हो हो सुन्यौ" भनेर एकै आवाजमा भन्दछन् । अनि पुरेतले क्रिया बस्नेलाई पुनः देखाउँदै भन्छ "यसले हिँडडुल गर्न माछा मासु खान, नसालु, पदार्थ खान, रक्सी, जाँड, खुर्सानी, नून, अदुवा खान हुन्छ कि हुँदैन ?"

अरू सबैले एकै स्वरमा "हुन्छ, हुन्छ" भनेपछि पुरेत उठेर जान्छ । चिउरा बाँड्न थालिन्छ । यो बाँडिनुभन्दा अगाडि पुरेतले लाशलाई बोक्ने मान्छेको कुममा तेल लगाइदिन्छ र अरू लाश बोक्नेले पनि आफ्नू कुममा एक अर्कोले तेल लगाउन थाल्दछन् । पुरेतले चारैतिर फर्केर हातको ठूलो बटुकोमा रहेको छयाङ सिङ पिउन थाल्छ । त्यसपछि सबैले जाँड रक्सी, मासु चिउरा जमेर खान थाल्छन् । (फलक ६ ख)

धिमालका विभिन्न थर

धिमाल समुदाय भर्खरै मात्र विकसित भएर उत्पत्ति भएको जाति होइन । यसको विकासको क्रमको लामो अवधि छ तापनि लिखित रूपमा वा वंशावलीमा सम्म पनि यस जातिको उत्पत्तिबारे कुनै प्रमाण पाइँदैन । यी प्राकृतिक आधारमा अविकसित शिकारी आदिवासी आजसम्म आफ्ना थरहरूलाई उपनामको रूपमा प्रयोग गरी आइरहेको पाइयो । यो जातिको नामबाट कुनै पनि थरको बारेमा ज्ञान मिल्दैन । अविकसित जाति जस्तै धिमालका थरहरू पनि कुनै पदार्थ, रूख, फल आदि जस्ता चाखलाग्दा कुराहरूमा आधारित छन् । धिमाल जातिको सर्वेक्षण एवं अनुसन्धान गर्दा प्राप्त भएका थरहरू र त्यसका अर्थ एवं उत्पत्तिको विषयको वर्णन तल दिइएको छ ।

थरहरू:-

१. दोगे नुनियाँ धिमाल
२. दिन धिमाल
३. तेङ्माली धिमाल
४. तेथ्रे धिमाल
५. वाङ्माली धिमाल
६. तालिपा धिमाल
७. हरदेया
८. राथुम धिमाल
९. कोचले थारू धिमाल
१०. नुनिया धिमाल
११. लेम्भाङ्ग धिमाल
१२. कस्यार धिमाल

दोङ्गे नुनिया

दोङ्गे एक धिमाल समूहको थर हो । दोङ्गे थर भएका धिमाल परिवारले मरेको व्यक्तिको लाशलाई अन्तिम संस्कार अर्थात् गाड्न लैजाँदा सिमलको बोट खोपेर त्यसबाट बाकस बनाएर त्यसभित्र तेल राख्दछन् । अनि त्यसभित्र मरेको मान्छेको लाश राख्दछन् । त्यसपछि च्याहानडाँडामा लगेर

पुनश्चः लेखकको अध्ययन समयमा लुतिया धिमाल तेङ्माली थरको मृत्यु भएको थियो । उनी ६८ वर्षका थिए । अन्तेष्टि क्रियामा लेखकले आफ्नै अगाडि सानो अनाखाडीमा देखेको को आधारमा यो ग्रंथ लेखिएको हो ।

-लेखक

गाड्दछन् । यसै मरेको व्यक्तिलाई सिमलको बाकसमा राखेर लैजाने विधिबाटै द्रोङ्गे थरको उत्पत्ति भएको हो । यो व्यवस्था ज्यादै पुरानो व्यवस्था हो । आजभोलि दोंगे नुनिया थर भएका धिमाल थरले यस प्रकारको विधि अपनाउँदैनन् । आर्थिक कारणले गर्दा यो विधि लोप हुँदै नाश भएको हुन सक्छ ।

दिन धिमाल

दिन धिमाल थर भएका समूहको विधि पनि द्रोङ्गे नुनियाको जस्तै हुन्छ ।

तेङ्माली धिमाल

तेङ्ग = खमारी रूख, माली = बोक्रा तेङ्माली थर भएका धिमाल समूहको पनि मरेको लाशलाई गाड्ने चलन छ । यस समूहका मृतलाशलाई खमारी भन्ने रूखको बोक्रासंग गाड्नुपर्ने चलन छ । खमारी रूखको बोक्रा मर्दाखिर संगै गाड्नुपर्ने चलन भएकोले यस थरको नाम तेङ्माली भएको हो । यस थरको उत्पत्तिसंग खमारू रूखको बोक्राको ठूलो महत्व छ । यसबाट यी आदिवासी थिए र यी जातिको खमारू रूखसंग आन्तरिक सम्बन्ध छ । यो थर भएकोले फर्सी रोद्दैनन् । फर्सी रोप्यो भने मरिन्छ भन्ने सम्मको पनि विश्वास छ ।

तेग्रे धिमाल

तेग्रे धिमाल जातिको एक प्रमुख थरमध्ये एक हो । यस थर भएका परिवारका सदस्यलाई मरेपछि जलाउनै पर्दछ । धिमाल जातिमा जलाउने र गाड्ने प्रवृत्ति भएको यस मान्यताको संस्कारबाट यस जातिको आफ्नो परम्परागत रीतिस्थिति कमजोर भएको देखिन्छ । तेग्रे थर भएकालाई दाउराको अभाव र अरू कुनै आर्थिक कारणले गर्दा जलाउनुको सट्टा च्याहानमा गाड्नुपर्थ्यो भने शरीरको अरू भाग नजलाए पनि आँखीभौ तथा परेला जलाउनैपर्छ । यस प्रकारको चलन अद्यावधिनै चलिरहेको छ ।

वाङ् माली धिमाल

धिमाल जातिको एउटा थर वाङ्माली भए पनि यसको खास बेल्ने उत्पत्ति र चलन छैन । यो थर भएकाहरूको अन्त्येष्टि संस्कार द्रोङ्गे नुनियाकोझैं अपनाइन्छ ।

तालिमा धिमाल

तालि = चन्द्रमा, पा = मेट्ने ।

यो थर भएकाहरूलाई स्वर्ग जाँदा मरेपछि रूखमाथि रूख अर्थात् चितामाथि चिता खाप्दै चौध चोटि खाप लगाउँदै जलाउनुपर्छ । तर बीचमा सर्वप्रथम गर्नेले उक्त रूख वा चितालाई काटिदिई भत्काइदिएकोले भताभुङ्ग भै लडेको रहेछ । त्यसै वेलादेखिन् तालिपा भन्ने थरको जन्म भयो । अनि त्यसैवेलादेखि यस्तो थर हुनेले चन्द्रमामा आश हुँदै पुन नसकेकोले टोपी लगाउन थालेको हो । यस थरको उत्पत्तिबारे चन्द्रमासंग सम्बन्ध भएको छ । तसर्थ यो थर भएका धिमालले चन्द्रमालाई पुज्दै आएका छन् ।

हरदेया धिमाल

हरदेया थर भएका धिमाल परिवार धेरै संख्यामा देखिएनन् तापनि यसको महत्वलाई पन्छाउन भने सकिँदैन । प्रत्येक थरको आफ्नो विशेषता र महत्व हुन्छ ।

यो थर भएको मुख्य कारण मरेको मान्छे लैजाने र गाड्ने अथवा सिंगाने कुरासंग सम्बन्ध छ । हरदेया थर भएकाले लाशलाई बेसारले दलेर अर्थात् सिंगारेर गाड्ने गर्दछन् । त्यसैले यो थर भएका धिमालले एक वर्ष पुरानो नभएसम्म बेसार खाँदैनन् । यस थरको सम्बन्ध बेसारसंग भएकोले बेसारलाई यी थर हुनेले आन्तरिकताको दृष्टिले विचार गर्दछन् ।

कोचेले थारू धिमाल

धिमालहरूमा यस थरको आवागमन थारू जातिबाट भएको हो । थारू कोचेरे थर भएको पुरुषले धिमाल आइमाई लाई विवाह गरेपछि यस थरको उत्पत्ति भएको हुनुपर्छ । स्त्री विवाह गरेर कसरी धिमाल हुन सक्थ्यो ? कसरी कोचेरे थर हुन गयो ? जबकि धिमाल एक मातृप्रधान जातिको होइन । यस संदेहको निकरण गर्न लाग्दा मलाई लाग्छ थारू पुरुषले धिमाल स्त्रीलाई विवाह गर्दा उसको समाजबाट उसलाई अलग्याइएको हुनुपर्छ । जसको कारणले गर्दा उसलाई धिमाल गाउँमा धेरै दिनदेखिनै स्थायीरूपले बस्न परेको होस् । अथवा कुनै थारूसंग धिमाल केटीको प्रेमविवाह भयो र केटीपक्षका परिवार धनी भएर त्यस व्यक्तिलाई घरज्वाइँ राखे । त्यसपछि उक्त जोडीबाट जन्मेका सन्तानलाई कोचेले थारू भनी धिमाल समूहमा नै मान्यता दिई ल्याइएको होस् ।

अनि धेरै वंश धिमाल समाजमानै रही आएकोले कोचेरे थारू पनि धिमाल थरकै रूपमा विकसित हुंदै गयो ।

१०. नुनियाः— यस थरको बारेमा विस्तृत कुरा थाहा हुन सकेन ।

यो थर भएका धिमालहरू पनि यताउति निक्कै छरिएर बसेका छन्

११. लेम्बाडः— यस थरको विषयमा पनि पूर्ण जानकारी हुन पाएन ।

१२. कस्यारः— यो पनि धिमाल समूहको एक थर हो ।

गहनाहरू

मानिसले पृथ्वीतलमा पदार्पण गरेपछि धेरै कुराको आविष्कारको साथै उसले राम्रो हुन र आफूलाई विभिन्न रूपबाट सिंगानै गहनाको पनि आविष्कार गर्‍यो ।

धिमाल परिवारका प्रत्येक आइमाई गहनाका प्रेमी हुन्छन् । गहना उनीहरूको अलंकार हो । पाँच छः वर्षको उमेरदेखिनै नाकमा नाकमुन्दी (फूली) लगाउँछन् । नाकमुन्दी प्रायः चाँदीको हुन्छ । उनीहरूले लगाउने अरू गहनाहरूको नाम यस प्रकारका छन्ः—

हातमा लगाउने थुक्का (धिमाल भाषा)
कानमा लगाउने दादोई (")
गलामा लगाउने हसुली (")
रातो माला तिसै (")
कानमा लगाउने अर्को गहना कनेला (")
चवन्नीको माला हारी (")

हारी लगाउने चलन त्यही क्षेत्रको आसपासमा रहने राजवंशी थारूबाट यी जातिले सिकेका हुन् ।

गलामा लगाउने गठेमाला
गलामा लगाउने सिक्की

आजभोलि सुनको गहना लगाउने चलन पनि बढिरहेछ (फलक १० क, ख, ११ क) ।

संगीत र गीत

आदिवासीको विकास क्रममा धिमाल भाषामा भएका लोकगीत, लोककथा, गीत र संगीतले सम्पूर्ण रूपले विकासको मार्ग अपनाउन सकेन ।

विस्तारै विस्तारै भाषाको लोपको साथसाथै गीत र लोकगीतको लोप हुनु स्वाभाविकै थियो । यिनीहरू अशिक्षित भएकोले उनीहरूको गीत, लोकगीत र लोककथाको कुनै रूपमा पनि संरक्षण भएको छैन ।

उनीहरूका बाजाहरू ढोल, सारंगी, उडनी र घुमला हुन् (फलक ११ ख) । दिनपर दिन लोकगीत र भाषाको लोप भैरहेकोले यी बाजाहरूको पनि विस्तार भएको देखिँदैन । बाजाहरू केही बचेका छन् ।

नगरीकरणको विकासक्रमले गर्दा सबै परम्परागत लोककथा र संगीतको संरक्षणको महत्व बुझ्ने बेलासम्म यी कुराहरूको प्रायः लोप भैसक्ने संभावना छ । यस लेखकको अध्ययनको सिलसिलामा एक मात्र गीत पाइयो जुन नमूनाको रूपमा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

धिमाल भाषामा

केटा—चिम्सेको भारसना मेसेको ख्याल

वैशाकाइसे जनाउ

लोकन्दको भार सिमलको फूल

केटा—रेम्पले आनोई खोज्वा आना

रेम्पालोली मागेनु धारपि घेताना

केटी—दिदीका बोना बोतेछा दाईको घाता यौन्याङ्क

दोहेको घाता योडतेडसा माएको घाता नोप्याङ्क

नेपाली भाषामा अनुवाद

केटा—तिम्नो छातीहरूको फक्रंदो जवानी बढिरहे जस्तै

सिमलको फूल पनि उडिरहेछ । बैशलाई खेर नफाल,

पछिसिमलको फूललाई जस्तो हुनेछ ।

केटा—राम्ररी हिंड नानी (बहिनी वा साली),

ठक्कर लाग्ला । राम्रो गरी आउन नजाने चोट—

पटक लाग्ला ।

केटी—राम्रो पेटाने लगाएर दईकोमा आउंला, वरण्डामा भेट्न आउंला । माथिल्लो घरबाट आएर तपाईंलाई हेर्छुनी ।

धामीझांकी र भूतप्रेतमा विश्वास

धिमाल समुदाय अनन्तकालदेखि नै पिछडिएका निवासी थिए । बाहिरी संसारदेखि अपरिचित यिनीहरू तराईमा बसोबासभ्रमणदेखि नै एक ठाउँमा स्थिर भएर नबसे पनि एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा सदै बसोबास गर्दै आएका थिए । त्यसको अतिरिक्त तराईका घना जंगलको वरिपरि बस्नु-पर्ने भएकोले यिनीहरू बढो दुःखित अवस्थामा बसो-बास गर्दथे । यिनीहरूसँग धेरै विद्वताको साथै सुविधा पनि थिएन । मलेरियाले उग्र रूप लिई राखेको त्यस बेलाको मधेसको भेगमा यिनीहरू शिकारबाट प्राप्त मासु एवं चिरोँतो र गोहोरो खाएर जिविकोपार्जन गर्दथे । कालक्रमको गतिले गर्दा यिनीहरूको विकासको क्रमलाई धेरै रोग व्याधि र प्राकृतिक प्रकोपले निक्कै बाधा दियो होला । यिनीहरूलाई प्रायः निर्दयी तथा निर्भय वातावरणमा आफ्नो जीवन यापन गर्नुपन्थो होला र यिनै कारणले गर्दा आफ्नो वंशको अस्तित्वको लागि धर्म र धामीझांकी जस्ता कुरामा विश्वास हुँदै गयो । यसरी जीवनलाई आधार दिने संस्कार, धर्म, आत्मा माथिको विश्वास, धामीझांकी र भूतप्रेतको बचाउको लागि गर्नुपर्ने पूजाले ठूलो स्थान अंगाल्दै गयो ।

रोग एउटा महान् समस्या हुन आउँछ कुनै पनि जातिका परिवारहरूलाई । अतः प्रत्येक जातिले यस्तो रोगको निराकरणको लागि बेगलाबेगलै अस्तित्व भएको उपचारका निकायहरू बनाएका हुन्छन् । त्यस्तै निकाय-हरू धिमाल जातिमा पनि प्रचुरमात्रामा भएको देखिन्छ । धिमालहरू रूढीवादीले ग्रस्त छन् । अंधविश्वासले व्याप्त परम्परा भएकोले उनीहरूमा धामीझांकी, टुना मन्त्र र भूतप्रेतलाई पूजाआजा गरेर निको हुन्छ भन्ने दृढ विश्वास छ । यिनीहरूमध्ये केहीमा यसको आस्था शिथिल हुँदै आए तापनि यो विधि अपनाएर आफ्नो मनको द्वन्द र शान्ति कायम गरेको पाइन्छ । यिनी-हरूमा रोगलाई दैवी शक्तिले निको तुल्याउँछ भन्ने अटूट आस्था अद्यावधि पनि छ । यसरी धामीझांकी वास्तव-मा न त कविराज हो न नै डाक्टर । तैपनि यिनीहरूलाई यी धिमालहरूले डाक्टरकै रूपमा मान्दै आएका छन् ।

पुराना विचारधारामा ग्रस्त यी धिमाललाई बोक्सी देखि ठूलो डर हुन्छ । उनीहरूलाई लाग्छ—यी बोक्सा-बोक्सीहरूले उनीहरूको परिवारमा र समाजमा ठूलो

धामी बस्दाको खेरिको फोटो २

उत्पात ल्याउन सक्छन् । यसैकारणले गर्दा बोक्सी लाग्यो भनेर भाकल उठाउने, कुखुरी चढाउने र फुकफाक गर्ने चलन गर्दै आएका छन् । यसो गर्न हुँदैन, यस्तो कुरा खान हुँदैन, यस्तो गन्थो भने खराब हुन्छ भन्ने परम्परालाई पनि यी जातिले लामो कालदेखि मान्दै आएका छन् । उनीहरूले यस्ता कुरा गर्नबाट बंचित रहनुपर्छ नत्र भने दैवी शक्तिले उनीहरूमा आंखा गाड्छन् भन्ने विश्वास लिइआएका छन् । धिमालहरूले जन्त जांदा सर्प वा केही जानवरले बाटो काट्यो भने त्यो केटोसँगको विवाहलाई अयोग्य तथा अलच्छिन ठहर्‍याउँछन् । यस्तो हुनु उनीहरूको निमित्त अपशकुन हो ।

धिमाल समुह कुनै पनि सदस्यलाई यो विश्वास हुन्छ— उनीहरूमध्ये कसैलाई यदि कुनै किसिमको रोग लाग्यो भने कुनै न कुनै भूतप्रेत वा बोक्सी लागेको छ । यसरी रोगीको भित्र भूत, पिशाच र बोक्सी-ले टुना गरेर हरेक प्रकारको खराबी उसको शरीर-भित्र पारेको हुन्छ । त्यसैले गाउँमा मन्त्रद्वारा फुकफाक गर्नेलाई बोलाइन्छ र रोगीलाई निको गराउनको लागि मन्त्र पढिन्छ र भाकल गरिन्छ ।

धिमाल धामी वा झांकीले भन्ने मन्त्र र त्यसको अर्थ यस प्रकारको छ ।।

धिमाल भाषामा

अकाल पर्ने । वामती नाएता लरी हाँ हाँ बसूला महादेवको सतै कठा ।।

नेपाली भाषामा अनुवाद

ऊँ पूर्वको देउता काली । काली तिमि आऊ हो हो जाऊ, खाऊ महादेवको कथा ।।

अरू वेलामा धामीले उनीहरूको रक्षा गर्ने देवीलाई "ओझा आमा (बूढी आमा) भन्दै सानो नानी अथवा केटाकेटीलाई निको पारिदेऊ तिमिलाई मनाउँछौं, खुशी तुल्याउँछौं" भनेर भन्छन् ।

धामी बस्दा र कुखुरा भाकल गरेर चढाउँदा गर्नुपर्ने तयारी एवं विधि

सबभन्दा पहिला भूँईलाई माटो र पानीले लिपिन्छ । त्यसपछि लिपेको ठाउँमा सिन्दूरको सात थोप्लो रंग राखिन्छ र

त्यसमाथि चामल (अक्षता) बेराङ्ग, बूढी बजैलाई एक बोतल रक्सी राखिन्छ। त्यसमा चाहिने कुराहरू सिन्दूर, केराको पात, चामल, आगो, अङ्गुरा, खुकुरी र पोथी कुखुरी हुन्। यी सबै तयारी भएपछि धामीले मन्त्र पढ्दै रक्सी र पानीले कुखुराको टाउकोलाई मन्छाउँछ र काट्छ। त्यस कुखुराको रगतले केराको पातको वरिपरि घुमाइन्छ। उक्त कुखुराको टाउको बैराङ्गलाई दिनुपर्छ। यति गरेपछि रोगीलाई निको हुने विश्वास छ। (फलक १२ क)

धिमाल समूहका कुनै पनि पुरुष वा आइमाईले बांस रोप्दैनन्। बांस रोप्ने मान्छे मर्ने भएकोले नरोप्ने गरेको हो। धिमालको तेङ्गमाली थर भएका परिवारमा कसैलाई खटिरा आयो भने धामीले भाक्कल उठाउँछ, बोका चढाउँछ र खटिरा निको हुन्छ। तेङ्गमाली थर भएको कुनैले पनि काँचो फल खान हुँदैन।

सामूहिक पूजाआजा र ढङ्ढङ्गे मेला

सबै धिमाल समुदायको आफ्नो कुलदेवतामा औधीनै आस्था एवं विश्वास हुन्छ। ढङ्ढङ्गे मेला वैशाख जेठ महीनातिर जातिका सबै समूहहरू—गरीब, धनी, लोग्नेमान्छे, स्वस्नी-मान्छे र केटाकेटीहरूले कुनै पनि भेदभाव नगरीकन सामूहिक रूपमा यस उत्सवलाई मनाएको कारण पनि यही हो। सामूहिक पूजाआजा आफ्ना आफ्ना जातिमा मनाइने चलन छ। सबै समूहको वर्गले समन्वयात्मक ढंगले दिल खोलेर यो ढङ्ढङ्गे मेला मनाउँछन्। यसको अतिरिक्त प्रत्येक परिवार र सगोत्री-आफ्नो आफ्नो घरमा देवता अथवा कुलदेवतालाई भक्तिपूर्वक पूजा गर्दछन्। यी समुदाय साधारण छन्। आधुनिक यान्त्रिक सभ्यताले यिनीहरूलाई अझै छोइसकेको छैन। उनीहरूको सामाजिक मान्यता, सामाजिक शिष्टाचार र संस्कार जस्ताका त्यस्तै छन्। उनीहरू मान्यजन र आफूभन्दा ठूलालाई आदरपूर्वक मान्दछन्। उनीहरूले दैवी शक्ति (Supernatural Power) लाई विश्वास गर्दछन्। सबैजसो धार्मिक पूजाआजा यिनै शक्तिलाई खुशी तुल्याएर आफ्नो समूहको रक्षाको लागि गरिन्छ। यिनीहरूको पूजाआजाको कारणलेनै राम्रो खेतीपाती भएको, शान्ति भएको र सारा समूहलाईनै रोगव्याधि र प्राकृतिक प्रकोपबाट बचाएको हो भन्ने विश्वास गर्छन्।

ढङ्ढङ्गे मेला जम्मा दुइ दिनसम्म हुन्छ। वैशाख जेठमा मनाइने यस सामूहिक मेला तथा उत्सवको तयारी धेरै दिनअघिबाटै प्रारम्भ हुन्छ। सबैजसो परिवारका सदस्यहरूले

यसलाई बडो आनन्द र उल्लासपूर्वक मान्दछन्। तराई जस्तो गर्मी हुने भेगमा मनाइने यस ढङ्ढङ्गे मेला उनीहरूले यसरी धूमधामसंग मनाएको देख्दा यिनीहरूको दैवी शक्ति र भूतप्रेत, पितृ आदिमा गहिरो विश्वास भएको प्रमाणित गर्दछ। यस पर्वलाई यिनीहरूले उभौलीको रूपमा मनाएको हुनुपर्छ। यो मनाउनुपर्ने महत्व कृषिको लागि प्रारम्भिक तयारी हो। यस मेलामा सुंगुर, हाँस र कुखुराको बलि दिइन्छ। प्रत्येक परिवारले यसरी तयारी गरी गरेको खानपिन गर्न सबै परिवारका एक एक जना प्रत्येक घरका जानुपर्दछ। मेला दमकनिर पर्ने खरखरे चउरमा र घरमा बारघरेको पोखरीनेर हुन्छ। जाँड, रक्सी र मासुले लट्टु हुँदै ढोल, घुमला र उडनी बजाउँदै यस मेलालाई सबैले मनोरञ्जनपूर्वक मनाउँछन्।

यो पर्व तथा उत्सव खेतीपाती राम्रो होस्, पितृहरूलाई शान्ति होस्, भूतप्रेत शान्त हुन् र खेती अर्थात् बाली असल होस् भनेर मनाइएको हो। यस मेलाको उत्पत्ति यी समूहले आफूलाई कृषिमा निर्भर गरेदेखिनै प्रारम्भ भएको हुनुपर्छ।

ढङ्ढङ्गे मेलाको उद्देश्य बालीनाली राम्रो होस्, पितृ खुसी हुन् भनेर गरेको भए तापनि यसको व्ययबाट उत्पन्न भएको आर्थिक दवावको तथ्यलाई पनि बिसर्ग सकिँदैन।

सामाजिक मान्यता र अन्धविश्वासको संस्कारमा जीवन व्यतीत गरिरहेका यी धिमालहरू यस मेलाको परम्परालाई अक्षुण्ण राखी आएकोले आफ्नो परम्परालाई कायम गरेका छन्। ढङ्ढङ्गे मेलाले जातिको धार्मिक आस्थालाई बढाउने काम गरेको छ। मेलामा हुने भेटघाट र परिवार परिवारकहाँ गएर खानपिन, बसउठ गर्नु पर्नेभएकोले यिनीहरूलाई एकै सूत्रमा बाँधिराखेको छ। झगडा, मुद्दा पर्दाखेरि भएको वैमन्यस्यता त्यस मेलामा कम हुन्छ। धिमालहरू आफूआफूमा झगडा गरे भने भोलिपल्ट एक बोतल रक्सी र एक रुपियाँ जुन दोषी छ उसले निर्दोषीलाई दिनुपर्छ। त्यति गरेपछि उनीहरूको मेलमिलाप हुन्छ।

यस मेलाको हानि तथा बेफाइदातिरको पक्षलाई हेर्दा व्यर्थमा परिश्रम, व्यर्थमा व्यय र अन्न तथा रक्सी जाँडको दुरुपयोग, अनि त्यसबाट हुने रोगव्याधीको उत्पत्ति अकारण क्षतिको तथ्यलाई पनि बिसर्ग सकिन्न।

देवीदेवता एवं शक्तिको उपासना

धिमाल गाउँको वस्तुस्थितिको अध्ययनमा त्यहाँ कुनै पनि देवीदेवताको मन्दिर देखिएन। हिन्दूहरूले झैं मन्दिरमा गएर पूजाआजा र दर्शन गर्ने चलन यिनीहरूको छैन। दमक बजारनिर एक पशुपतिनाथको मन्दिर २०२५ सालमा क. सन्तवीर लामाले स्थापना गरेको देखियो। तर त्यस मन्दिरमा कुनै पनि धिमाल परिवारको सदस्य दर्शन गर्न पसेको भने पाइएन।

धिमालहरू मूर्तिपूजामा विश्वास राख्दैनन्। उनीहरू शक्तिको उपासना गर्दछन्। गाउँको कुनै खाली चउरमा एउटा दुइवटादेखि चारवटासम्म सानो च्याप्टो स्थान बनेको हुन्छ। तीनवटा लामो काठ त्रिकोण रूपमा ठड्याएर माथि छानो परालले छाइएको हुन्छ। (फलक १२ ख) त्यस ठाउँमा उनीहरूको ढडढडे मेलाको उत्सवदेखि लिएर दैविक शक्तिलाई पूजाआजा गर्ने क्रिया हुन्छ। धिमालले मन्दिरमा गएर मूर्तिपूजा गर्दैनन्। माटाको रूपमा बनाएको हात्तीघोडा आदिको आकृतिलाई पुज्ने गर्दछन्।

कुनै विरामी परे वा गाईवस्तुहरूलाई केही लाग्यो भने उनीहरूले भाकल चढाई सुंगुर, कुखुरा, रक्सी र जाडको भोग चढाएर निको पार्ने गर्दछन्। यस्ता शक्तिलाई उनीहरूले देवीदेवता हुन् भनी आएका छन्।

पितृभक्ति र संस्मरण

एउटा परिवारमा जन्म लिएर मरेको सदस्यलाई त्यस परिवारको कुनै पनि सदस्यले, मन्यो भनेर सजिलैसंग अलग्याउन सक्दैनन्। मरेपछि पनि उ परिवारको अभिन्न सदस्य बनिरहन्छ। उसको आफ्नो वंशसंग अस्तित्व भइरहन्छ र उनीहरूको मृतदेहबाट परिस्कृत आत्माले उसलाई पछ्याइएको हुन्छ। मरिसकेपछि मर्नेचाहिँ व्यक्ति त्यस परिवारको पितृको रूपमा रहन्छ। धिमाल परिवारमा यस्ता पितृलाई समय समयमा पुज्ने गर्दछन्। ब्राह्मण अथवा क्षेत्री आदिको जातमा जस्तो हिन्दू विधिअनुसार पिण्ड दिदैनन्। तापनि त्यस उत्सवलाई श्राद्ध भन्दछन्। यस्ता पितृलाई उनीहरूले न्वागी खाने वेलामा ढडढडे मेला जस्तो उनीहरूको महत्वपूर्ण उत्सवमा पनि बलि दिइकन श्राद्धको विधि पूर्ण गर्दछन्। यस पक्षमा पनि यिनीहरूको अरू सम्पूर्ण हिन्दू जातिसंग तुलनात्मक अनुसन्धान गर्दा ब्राह्मण जातिले गरेझैं पितृलाई बिना बलिदान अर्थात् रगतको बलिदान बिना श्राद्ध

गर्दैनन्। त्यसैले धिमालहरू निश्चय पनि आदिवासी वा आजभोलि एक जातिको रूपमा समूह भएर विकसित भएको हुनुपर्छ भन्ने मलाई लाग्छ।

मरिसकेको व्यक्तिको अर्को रूप भूतप्रेतमा पनि परिणत हुन्छ। जीवनमा दया, धर्म, दान र अरूको भलो गर्ने मान्छे स्वर्गमा जान्छन् र यस्ता व्यक्तिको आत्मालाई राम्ररी रचनात्मक रूपमा समूहको हेरचाह गर्ने आत्मा भएकोले पितृ मान्दछन्। अर्कोतिर जीवनकालमा पाप र अर्काको कुभलो गर्ने मान्छे भएमा भूतप्रेत भएर पृथ्वीमा नै रहन्छ। यसै पृथ्वीमा रहेका प्रेतहरू, परिवार-परिवारमा र गाउँगाउँमा खराबी गर्दै हिंड्दछन्। यस्ता आत्मालाई यी निवासीहरूले कहिलेकाहीं बोक्सी, भूतप्रेत भनिआएका छन्। यसरी सम्पूर्ण परिवार एवं सम्प्रदायकै भलाइको लागि राम्रो हुने कार्य भएकाले ती स्वर्गमा रहेका पितृलाई पूजाआजा भक्तिपूर्वक श्राद्धका रूपमा मान्ने चलन आएको हो।

धिमालहरूको पुर्ख्यौली बूढा सुब्बा अथवा पिण्डेश्वर महादेव हुन् भनेर नरबहादुर धिमालले मेरो सोधनी क्रममा उत्तर दिएका थिए। उनको भनाइअनुसार उनीहरूको पुर्ख्यौली देवता लिम्बूहरूको झैं बूढा सुब्बा अथवा पिण्डेश्वर महादेव नै हुन्। केवल दुइ भाइबाट एक भाइ अलगिएर धिमाललाई तराईनिवासीको संमिश्रण र भौगोलिक कारणले गर्दा पूजा र भूतप्रेत मान्ने संस्कारमा परिणत भएका हुन्। नत्रभने लिम्बू र धिमालको कुलदेवता एउटै हुन्। यस आधारमा बूढा सुब्बा वा पिण्डेश्वर महादेवप्रति विश्वास बढी महत्वपूर्णको भएको छ। पिण्डेश्वर तथा बूढा सुब्बाको स्थान वराहक्षेत्रमा पर्दछ।

धिमाल समुदायको संस्कृतिको

लोप हुने संभावना

धिमाल जातिको विखण्डन हुने समयको प्रारम्भ भैसकेको छ। नगरीकरणको कारण राजमार्ग र बाटोघाटोको सुविधाले गर्दा माथि पहाडतिरबाट विभिन्न इथनक समूहहरूको दिन प्रतिदिनको आवागमनले गर्दा र मलेरियाको समाप्तिले गर्दा तराई भाग जति असंख्य परिवारहरूको झीङ्गै भरिइ-सकेको छ। सात, आठ अथवा दस वर्षउताका जंगलहरू सबै अवादी भइसकेका छन्। माथि पर्वतीय जिल्लाहरूबाट विस्थापित अथवा तल बसाइँ सर्ने गरी आउनेहरूको रफ्तारले

गर्दा धिमालहरूको अस्तित्व शनैः शनैः नगण्य हुंदै गइरहेको छ । माथिबाट झरेका विभिन्न समूहहरूसँग संमिश्रित भएर रहनुपर्ने हुंदा र आफ्नो जनसंख्या अल्प भएकोले तथा धिमालहरूले आफ्नो संस्कृति र सामाजिक परम्परालाई एवं रीति रिवाजमा बढी कडा र जडता नदेखाएकोले उनीहरूको आफ्नो पनको लोप हुने स्वतःसिद्ध देखिन्छ । धिमाल समूह आधुनीकरणको क्रमलाई अगालन लागिसकेका छन् । नयाँ नयाँ राजमार्गको उद्बोधनले नयाँ नयाँ जाति, मान्छेहरूसँग उनीहरूको भेटघाट र संमिश्रण भइरहेको छ ।

पुरुष वर्गमा आधुनीकरणको प्रभाव बढी छ । आइमाईहरूमा अझै आफ्नो प्रकारको कपाल कोर्ने, आफ्नै प्रकारको पेटाने लगाउने चलन छ । आइमाईहरू घेरै सोझा र लज्जालु हुन्छन् । उनीहरू नयाँ मानिससँग कुरा गर्ने लाज मान्दछन् । पुरानो भैसकेपछि पनि आफ्नुभन्दा अर्को जातिसँग घेरै कुरा गर्दैनन् ।

आफ्नो परम्पराअनुसार र पाहुनाहरूको स्वागतसत्कार, चुरोट बनाएर दिनु, रक्सी दिएर सम्मान गर्नु यिनीहरूको सामाजिक नियम भइसकेको छ ।

आगामी दशकको अन्ततिर यदि माथि पहाडतिरबाट तल बसाई सार्ने क्रम अझ बढ्ने संभावना देखिन्छ । त्यसकारणले यो क्रम बढिनैरह्यो भने धिमालको चालचलन रीतिस्थिति पनि एकदम शून्य हुन जाने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

साँस्कृतिक घुलमिल र संमिश्रणता माथिबाट झरेका समूहले गर्दा प्रबल छ र यी समुदायको आफ्नो पन यसरी समाप्त हुंदैछ—

- १) आइमाईको बाहेक, लोग्नेमान्छेको वेशभूषामा परिवर्तन हुनु ।
- २) उनीहरूको आफ्नै पाराको विवाह र उत्सवको क्रम छुट्दै जानु ।
- ३) उनीहरूको आधुनीकरणतर्फ हाम्फाल्ने बानी बस्नु ।
- ४) अरू समूहहरूको रहन सहनको संसर्ग र प्रभावमा परेर देखासिकी गर्नु ।
- ५) शिक्षाको प्रभावले चेतनशील बनाई परिवर्तन गराउनु ।
- ६) आर्थिक अवस्थाले गर्दा सजिलो तरिका अपनाउंदै

व्यवहार चलाउने अभ्यास बढ्दै जानु ।

- ७) यातायातको सुविधाले गर्दा र विभिन्न जातिहरूको संमिश्रणले गर्दा आफ्नो कर्मकाण्ड, अनुष्ठान, उत्सव र धामीझाँकी आदिको विश्वास कम हुंदै जानु ।

यस्तो नयाँ साँस्कृतिक परम्पराको अवतरण भएको नयाँ सामाजिक वातावरणमा हावापानी, बाटोघाटो, उद्योगीकरण र शिक्षाको प्रभावले गर्दा तथा आफ्नो समूहको संख्या अल्प र उँभोतिरबाट तल झरेका जातिहरूको बढी संख्याको दबाउ र भीडले गर्दा धिमालहरूको सबै मान्यताको प्रायः लोप हुन सक्ने संभावना मात्र बढी देखिन्छ ।

धिमाल जातिको वर्तमान अवस्था

सम्पूर्ण अधिराज्यकै विभिन्न इथनिक समूह हरू जस्तै धिमाल, थारु, दनुवार, सुनुवार, मेचे, कोचे, क्षेत्री, बाहुन, राजवंशी, मगर, गुरुङ, शेर्पा, लेप्चा, तामाङ, नेवार, लिम्बू इत्यादि आजभोलि नगरीकरण र बढ्दो सामाजिक मान्यता र निकायहरूका सजगताले गर्दा, बाटाघाटा एवं राजनैतिक, एवं आर्थिक कारणले गर्दा एउटा संक्रमण कालमा छन् भने पनि हुन्छ ।

प्रत्येक जाति अर्थात् विभिन्न इथनिक समूहहरूको झुण्डका प्रतिक्रियाहरू जनसंख्या बढ्ने वा घट्ने उपकरणले गर्दा एकैनासका छैनन् । पूर्वतिरका लिम्बूहरू तराई प्रदेशका थारुहरू, अरू ससाना उपजातिहरू र राजवंशी जस्ता प्रशस्त संख्यामा भएका समूहहरू, मगर र तामाङ जस्ता इथनिक समूहहरू राष्ट्रका विकासका गतिअनुसार उग्ररूपमा बढि नै रहेका छन् । फेरि धिमाल, माझी, मेचे, कोचे जस्ता पूर्वी नेपालका बासिन्दाहरू शनैः शनैः बिलुप्त भइरहेका पनि छन् ।

जीवनसम्बन्धी मनोवैज्ञानिक असर र विचारधाराको श्रोतको ढिलाइले गर्दा नै जनसंख्याको वृद्धि कम भएको जस्तो मलाई लाग्छ । जुनसुकै जातिको संख्यामा कमी भइरहेका कारणहरू रोग, अस्वस्थ वातावरण, अपर्याप्त भोजन र शरीरको अस्वस्थताको कारणबाट उब्जेका मासिक विकार तथा मनोवैज्ञानिक असरहरू पनि हुन् । यसमा कुनै शंका गर्ने बाटै देखिंदैन ।

विभिन्न जातिहरू पहाडबाट तराईतिर बसोबास गर्ने झरिरहेका छन् । सिक्किम, आसाम, बंगाल जस्ता भारतीय प्रदेशबाट हाम्रा नेपालीहरूलाई घेरै घेरै आर्थिक, सामाजिक

तथा राजनैतिक कारणहरूले गर्दा बसाइं फर्कनुपर्दछ। यसबाट यहाँका पुराना बासिन्दाहरू सानो संख्याका धिमालहरू सांस्कृतिक आन्दोलनको संघर्षमा र भर्खर खुलेको महेन्द्र राजमार्गले दिइरहेको सामाजिक तथा आर्थिक विकासले गर्दा बढो द्विविधामा परित्रहेका छन्। त्यसकारण जससंग पनि घुलमिल सजिलैसंग गरिरहेका छन्। तर पहाडबाट झरेकाहरूको संख्या अधिक भएको र धिमालहरूको संख्या ज्यादै कम भएकोले उनीहरू सानो रूपमा देखिन आएका छन्। यिनीहरू प्रगतिको रफतारबाट टाढा हुन पनि सक्दैनन्। समाजको गतिमा यिनीहरू भए मात्र संस्कृति र परम्परा रहने हो। मूलुकी ऐन, भूमिसुधार र गाउँ फर्क राष्ट्रिय अभियान, मोहियानी हक जस्ता क्रान्तिकारी कदमले गर्दा सुषुप्त भएर रहेको उनीहरूको आर्थिक तथा सामाजिक जीवनमा निकै हलचल आएको छ। त्यति मात्र होइन बसाइं सरैर आएका अथवा पहाडबाट झरेका अरू मानिसहरूसँग बस्नुपर्दा र उनीहरूले आवाद गरिरहेका जग्गा बांडेर खानुपर्दा उनीहरूको आर्थिक जीवनमा परिवर्तन आउनु स्वाभाविक हो। यसरी उनीहरू आवश्यकताअनुसार खर्च गर्न र व्यवहार चलाउन, सह-महाजनसंग ऋण लिनसम्म पनि बाध्य हुनुपर्दछ।

अहिले अरू जातिहरूसँग सम्पर्क भएकोले तथा आर्थिक समस्यामा केही हद मात्रामा बढी पैसा खर्च गरेर बेपर्वाकमा डुलेर तथा परिश्रम खेर फालेर आर्थिक विषमता आफैमा पनि ल्याएका छन्।

यसकारणले गर्दा श्री ५ को सरकारले पुनर्वासको काममा निकै क्षमतापूर्वक योजना अपनाएर यी जातिको संस्कृतिको र जनजीवनको संरक्षण गर्नुपर्ने अत्यावश्यक देखिन्छ।

आफ्नो वर्गभन्दा बढी भएकाले भाषामा पनि उनीहरूको परिवर्तन भइरहेछ। उनीहरूले आफ्नो भाषा बिसँदै गएका छन् र नेपाली सिक्दैछन्। शहरिया वातावरणले गर्दा उनीहरूको लबाइखवाइमा पनि परिवर्तन भइरहेछ।

धिमाल आइमाईहरू र केटीहरूले ४।५ हाते आफैले तयार गरेको पेटाने लगाउँछे। तर बढ्दो नगरीकरण र शहरिया हावाले गर्दा उनीहरूलाई लाज लागेर आउन थालेको छ। उनीहरूले अब अरूले जस्तै ओढ्ने र साडी लाउने गर्न थालिसकेका छन्। यस्तो किसिमको सांस्कृतिक ह्रास हामीले अनुभव गरेर आएका छौं।

कसरी वेशमा परिवर्तन आउँदछ

अन्य जातिहरूको आवागमनको क्रम बढिरहेकोले धिमालहरूको भाषा आफ्नो घरव्यवहारमा भन्दा अन्यत्र बोलिन कम भइरहेछ। राजमार्गको भव्य तयारीको साथै यसले चारैतिरबाट आउने यात्रुहरूको सामु अधिक नजीकै पुऱ्याएको छ। यी मानिसहरूसँग उनीहरूले परिचय पाउँछन् र कुरा गर्दा आफ्नो भाषामा बोल्न पाउँदैनन्। यसरी भाषा बोल्ने समय सीमित भएर आइरहेको वातावरणमा फलतः परम्परागत आइरहेका भाषाका चिह्नहरू क्रमशः मर्दै गइरहने संभावना हुन्छ र यिनीहरूमा भइ पनि रहेछ। जसले यिनीहरूलाई केवल आफ्नो वंशपरम्परागतदेखि चलिआएको रीतिस्थिति र मान्यताका निकायहरूबाट टाढा टाढा लगिरहेको देखिन्छ। यस प्रकारको जातीय अध्ययनको भूमिकामा भाषाको ठूलो महत्त्व छ भन्ने कुरामा दुइ मत हुन सक्नेछैन।

यद्यपि भाषा समस्याको समाधान हुन पनि सक्नेछ र भइ पनि रहेछ। तर जबसम्म यिनीहरूले अरू सभ्य अर्थात् शहरिया वेशभूषा लगाउनेछैनन् र उनीहरूसँग मिल्नेछैनन्, आधुनिक सभ्यता र भ्रातृत्वको वातावरण बढाउन पाउनेछैनन् जुन चीज आजको हाम्रो नेपाली जनजीवनमा, नेपाली माटोमा, नेपाली हावामा प्रस्फुटित भई आइरहेको छ।*

शहरिया वातावरणले परम्परागत अर्धनग्नतालाई अर्कै दृष्टिकोणले हेरिदिनाले धिमाल नारीहरूले क्रमशः आधुनिक वेशभूषा अर्थात् पहिरन लगाउनेछन् भन्ने अडकल लगाउन सकिन्छ।

यसरी पहिरनमा परिवर्तन आइसकेपछि उनीहरूको कृषिबाट उब्जेका विभिन्न प्रकारका लत्ताकपडा पनि किनेर लगाउनुपर्ने अवस्था आउनेछ। जसले गर्दा उनीहरूको युगान्तरदेखि चलिआएको परम्परागत पहिरनको लोपको साथै आर्थिक आय गराइरहेको स्रोत, घरेलु उद्योग नष्ट भइजानेछ।

उनीहरू शहरिया वातावरणको नजीक आउन थालेपछि कपडा ज्यादा हुनेछन् र भोग विलासका साधन बढी हुनेछन्। लुगाफाटो मैला हुनेछन् जुन यहाँका हावापानीमा सुहाउनेछैनन्। फोहरी भै कीटाणुहरू बढ्नेछन्। अनि कपडा धुन साबुन आदि चाहिनेछन्। आजसम्म उनीहरूको गाउँमा

*अरूसँग मिल्दा आइमाई समूहहरूले शनः शनः आफ्नो रीतिस्थितिबाट लगाइआएको लुगा (पहिरन) छाड्नुपर्ने देखिन आउँछ।

जीवनमा नधुसेको फोहर मैलाबाट विभिन्न प्रकारका रोगव्याधको आवागमन हुनेछ ।

सूर्यको किरण हाम्रो शरीरको लागि अत्यावश्यक छ । स्वस्थ हुनुको हाम्रो स्वास्थ्यको लागि कति लाभदायक छ भन्ने कुराको वर्णन गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यसको बढ्लामा अलिकति ३।४ हात कपडाले पुऱ्याउनु नै कम खर्चले घर चल्नु पनि त होला । मानिसहरूको यस्तो परिवर्तनमा जातीयता र संस्कृतिकैने लोप हुने ठूलो शंका पनि पर्दछ ।

यसरी धिमालहरूले सामाजिक बनेटमा अरूहरूको देखासिकी गरेर, नयाँ नयाँ परिवर्तन ल्याइरहेका छन् । धर्म र धामीझांकीको व्यवस्थाले मानिसका जनजीवनमा त्यतिको परिश्रम मात्र नभई खर्च पनि गराएको थिएन । केही वर्षअगाडि धामी लगाएर निको भइहाले कुरामा मानिसहरूलाई अब निको हुंदैन र यसमा रहेको धार्मिक पक्षको आस्था र विश्वास चकनाचूर भइरहेको अवस्थामा हामीले यी जातिलाई पाउनेछौं ।

धर्म, आस्था र धामीझांकीहरूको विश्वास समाजलाई रूउटै सूत्रमा बाँधिरहने साधन भइरहेको समाजमा एक एक परिवर्तन आइसकेको छ ।

धर्म र धामीहरूको संमिश्रण अनि यसबाट प्राप्त विश्वास र आस्था युगान्तरदेखिको यसको संगठनात्मक सिर्जना र अनुभवको फल हो । चाहे हिन्दू धर्म होस्, मुसलिम अथवा

क्रिश्चियानिटी हाम्रो विश्वास हाम्रा धिमालहरूको त्यस्ता धर्मप्रतिको आस्था र विश्वास स्थानीय थियो ।

यसरी नगरीकरण एकातिर बढ्दै छ र अर्कोतिर हाम्रा यी धिमालहरूको संस्कृतिको लोप भइरहेको छ ।

युगयुगान्तरका रूढिवादी, अनावश्यक तत्व र धामी-झांकी जस्तो विश्वास अवश्य पनि रोगलाई राखिछाड्ने र बचाइराख्ने कुरा थिए तापनि उतापट्टि धर्म र धार्मिक प्रवृत्तिले यिनीहरूलाई विषमता र भयावह परिस्थितिबाट बचाउने साधन भएको कुरालाई पनि हामीले बिर्सनै सक्दैनौं ।

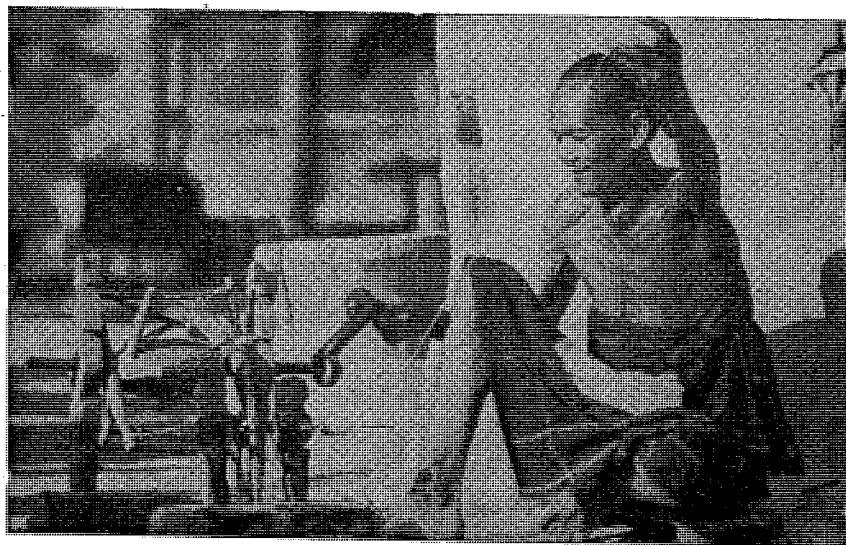
शिक्षाको कमी र यसको आवश्यकता

धिमाल जातिमध्ये सबैभन्दा ज्यादा पढ्नेमा एक जना आई. ए. मा पढिरहेको व्यक्ति मात्र पाइयो । अरू साना साना केटाकेटीहरू साना संख्यामा प्राथमिक पाठशालामा पढ्दै छन् । आमा-बाबु अर्थात् अविभावकको इच्छामा पढ्ने नपढ्ने कुराको निर्णय हुने हुनाले जबसम्म उनीहरूमा आफ्ना केटाकेटीलाई शिक्षित बनाउनुपर्छ भन्ने धारणा हुंदैन तबसम्म शिक्षाका हकका परिधि टाढै रहनेछन् । विशेष गरेर केटीहरूलाई पढाएर के हुन्छ भन्ने भावना धेरै प्रबल छ । जसका प्रभावमा परेर आइमाईहरू सबै तिरक्षर छन् ।

अरू केटाहरू केही न केही रूपमा पढिनै रहेका छन् । जनसंख्याको घनत्वको आधारमा हेर्दा सयकडा १।२ जनाले मात्र शिक्षा पाइरहेका छन् भन्नु सकिन्छ ।

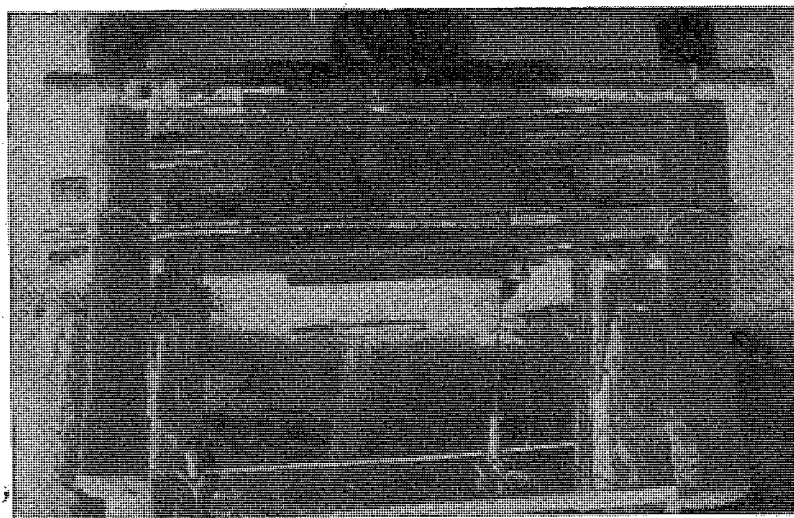
क, दुई युवती आफ्नो परम्परागत वेशभूषा। पेज २०

ख, एक महिलाले चर्खामा पेटानेको लागि धागो काट्दैछिन्। पेज २०

क, धिमाल समुदाय बस्ने गाउँको एक झलक। पृष्ठ २४

ख, पेटाने बनाउने तान। पृष्ठ २४

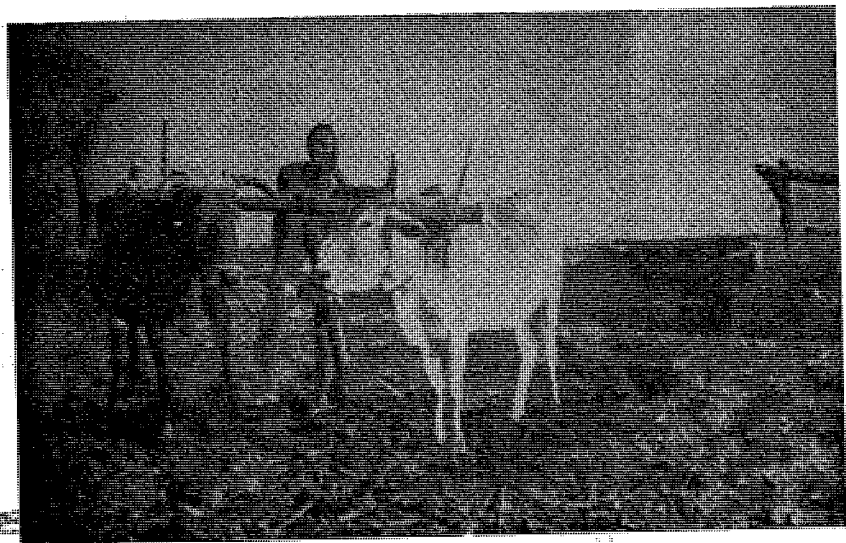
क, दमकबजारमा धिमाल आइमाई र मान्छेहरूको किनमेल र बेचबिखन । पेज २५

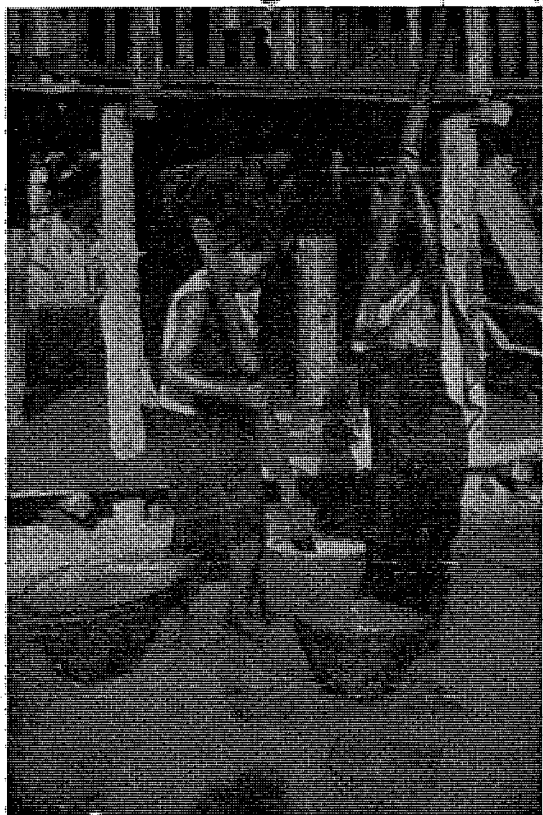
ख, आफ्नो भेष बदलिदै नयां वातावरणमा घुलमिल भएका दुई धिमाल युवती । पेज २८

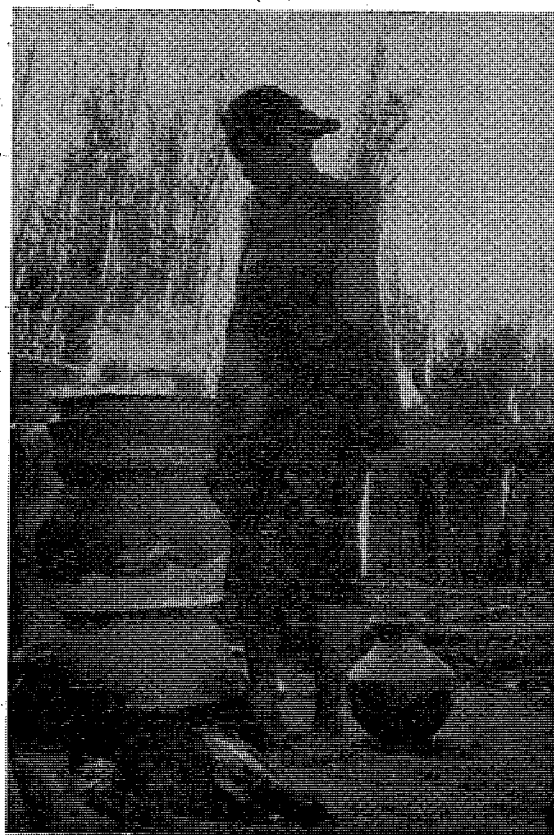
क, शिकारीको रूपमा एक धिमाल । पेज २७

ख, खेत जोतिरहेको एक धिमाल किसान । पेज २८

क, ओखलीमा धान कुटिरहेका धिमाल स्त्रीहरू । पेज ३१

ख, रक्सी बनाउन लागेकी एक महिला । पेज ३२

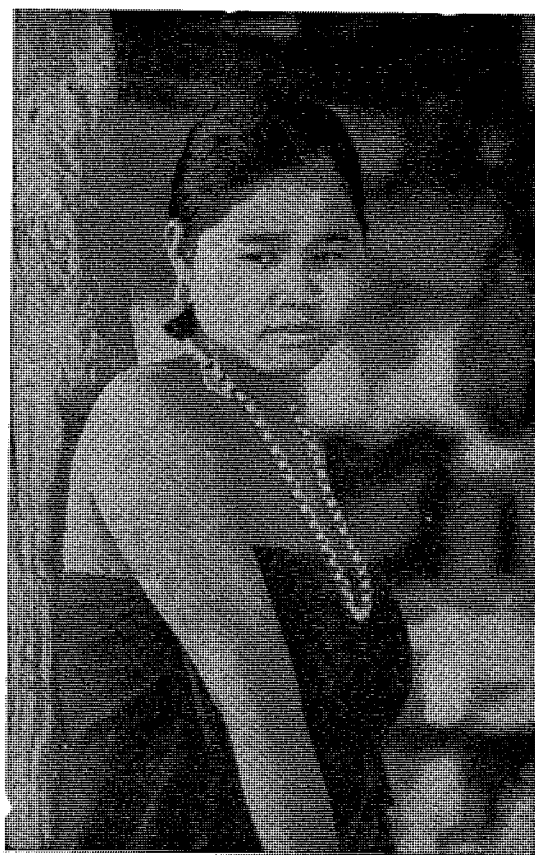
क, माछा मारन जान लागेकी एउटी आइमाई । पेज ३३

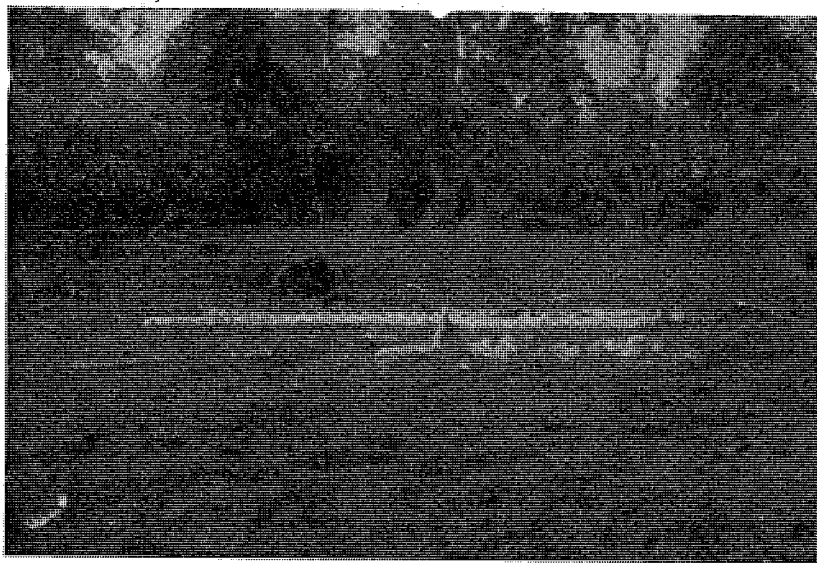
ख, माछा मारन लागेका धिमाल आइमाईहरू जाल पर्यावैछन् । पेज ३३

क, घरको काममा व्यस्त भएका दुई हंसिला केटी । पेज ४०

ख, घरको आंगनको खम्बामा लाजले उभिइरहेकी एक महिला । पेज ४०

क, धिमाल समुदायले मृत लाशलाई गाडेर छाडेको बांस र ठाडं
(च्याहनडांडा) । पेज ४१

ख, चोखिने बिहान नुहाईधुवाईमा लागेका धिमाल महिलाहरू । पेज ४१

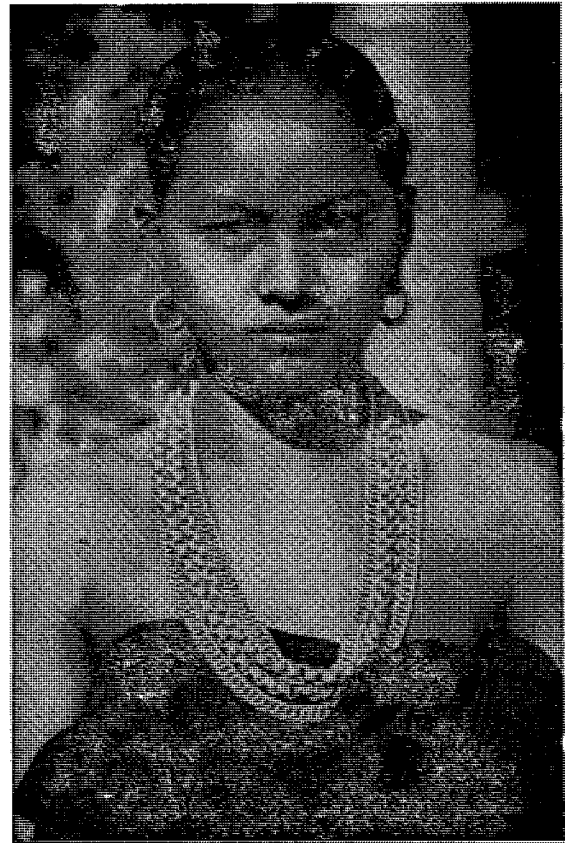
क, धिमाल पुरेतले क्रिया गर्ने युवकलाई सबैको अगाडि क्रिया फुकाउन आह्वान गर्दैछ । पेज ४२

ख, चौथो दिन आफ्ना नाता कुटुम्बहरू र मलामीहरूलाई भोज खुवाइदैंछ । पेज ४२

क, विभिन्न गहना लगाएका तीन धिमाल बहिनी । पेज ४४

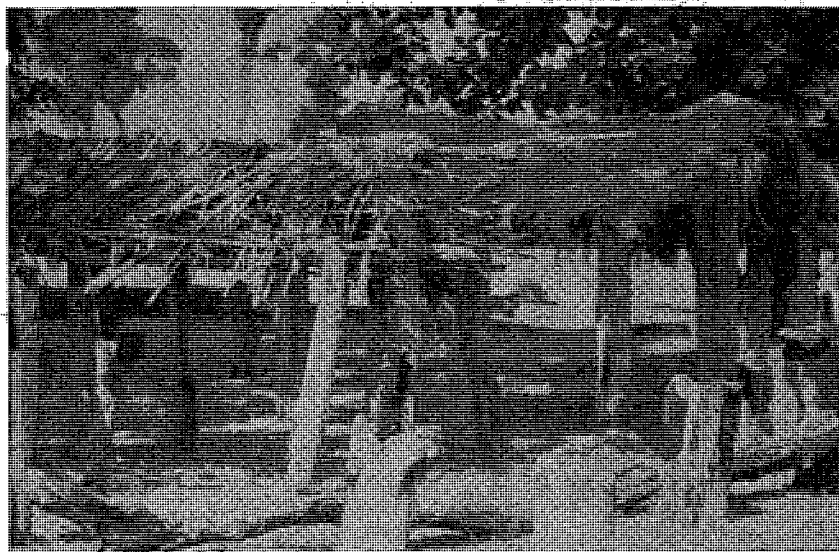
ख, अर्नाखाडीकी एक युवति गहनासहितको भेषमा । पेज ४४

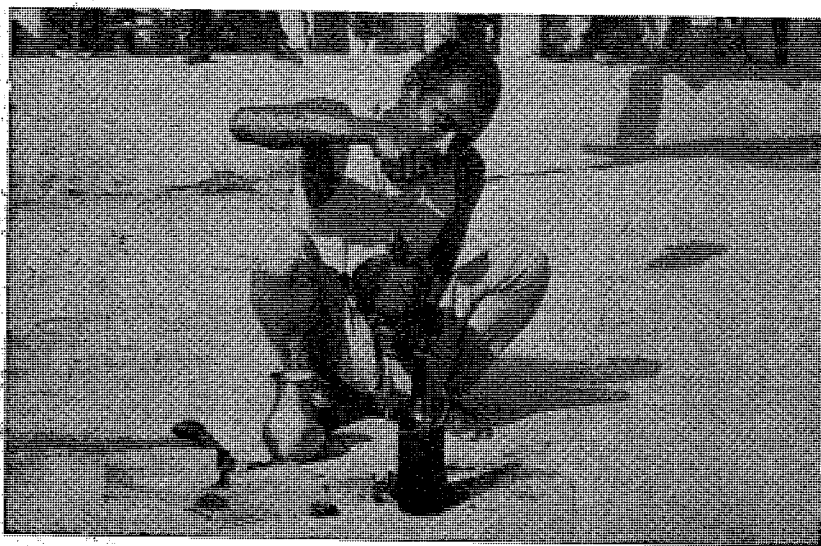
क, आफ्ना पुराना वेशभूषा र गहनामा दुई बहिनी । पेज ४४

ख, संगीत र गीतमा मस्त दुई पुरुष । पेज ४४

क, धिमालहरूको थान र पूजा गर्ने ठाउँ । पेज ४५

ख, एक धिमाल झांकीले रोग निराकरणको लागि
कुखुराको बलिदान तयार गर्दैछ । पेज ४६

सहायकग्रन्थ तथा पुस्तकहरू

- 1 People of Nepal— D. B. Bista.
- 2 Dhimal tribe of Jhapa District field studies report to U.S AID/N. Kathmandu, July 1966.
- 3 धिमाल जाति र तिनको भाषा
— त्रिभुज संक २, संख्या ६-१२. पृष्ठ २-४
- 4 The tribes, clans and castes of Nepal Journal of the Asiatic Society of Bengal. LXIII, part 1, 4, pp. 213-249, 1894.
- 5 Sherpas of Nepal— J. Murray, London.
- 6 Tamba Kaiten— Santa Bir Lama Ratna Pustak Bhandar (1968-69)
- 7 Land Tenure and Taxation in Nepal, Barkley, University of California, 1963-65, 4 vols.
- 8 An Account of Kingdom of Nepal— W. Kirkpatrick, London, W. Miller, 1811,
- 9 Land and Social Change in East Nepal— L. Caplan, London, 1970.
- 10 किरातको वेद— इमानसिंह, विहार, राजेन्द्रराम १९६१.
- 11 History and Culture of the Kirat People— Part I-II Nepal, 1967.
- 12 इतिहास प्रकाश— योगी नरहरिनाथ भाग १, २, ३.
- 13 Eastern Nepalese Marriage Customs and Kinship Organisation— South Western Journal of Anthropology- Vol 11, pp. 15-30 (1955)
- 14 Ethnographical Observations on the Nepal Himalayan People of Nepal Himalaya — Jiro Kawakita Scientific results of the Japanese expeditions to Nepal Himalayan 3 vols, pp. 1-362
- 15 Sketches from Nepal — Oldfield, London Allen 1880..
- 16 Nepal— Tony Hagen.
- 17 किरात जातिको रीतिस्थिति र संस्कृति— हुँकराज चौडवाड, हाम्रो संस्कृति Vol.1, No.3. (1967)
- 18 धिमाल जातिको परिचय— राष्ट्रमुकार २०२६.
- 19 Dhimals at Cross Road— Rishikehab Regmi Nepalese Perspective— Poush 2028. pp 39.-